

Розділ V

RENOVATIO

КОНСТРУЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ СВІДОМОСТІ В ГАЛИЧИНІ НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ 1914-1918 РР. В ПРАЦЯХ СТЕПАНА ТОМАШІВСЬКОГО

У статті вивчаються рукописні матеріали із спадщини видатного галицького історика й публіциста Степана Томашівського (1875–1930). Вперше введено до історіографічного обігу та проаналізовано історичні та історіософські праці, які вчений написав напередодні Першої світової війни, зокрема: «Галичина перед приєднанням до Австрії», «Галичина під німецько-австрійським правлінням», «Галицька проблема», «Устрій Австро-Угорщини», «Перший розбір Польщі (1772 р.)».

Ці праці стосуються політичної історії українських земель та правно-політичного становища українців від початків політичної історії до першого десятиліття ХХ ст. Особлива увага звернута до дослідження державницького періоду до середини ХІV ст. та перебування українських етнічних земель у складі Австрійської, згодом Австро-Угорської монархії, внутрішньої політики у питанні міжнаціональних відносин від кінця ХVІІІ до початку ХХ ст. Статті містять наукову аргументацію до програми українських політиків національно-демократичного спрямування в Галичині, які перед Першою світовою війною поставили на порядок денний законодавчого і виконавчого органів монархії вимоги зміни адміністративно-державного поділу держави і утворення української національно-територіальної автономії в монархії. Історик писав про поступ політичного життя українців у монархії і протиставляв його абсолютистським заходам заборони українства у Росії. У цьому контексті вчений виокремив історичне покликання Галичини як українського «П'ємонту» і потребу бути відкритими до єдності із західною цивілізацією. Наголошено на тому, що проаналізовані праці С. Томашівського мають велике значення як зразки проникливого історіософського мислення.

Ключові слова: Галицько-Волинська держава, історіософія, Австрія, Польща, національна свідомість, українська автономія.

*Світлій пам'яті Федора Томашівського
(11.08.1943 – 11.11.2022) –
невтомного дослідника
генеалогії родини.*

Постановка проблеми. Історія української історичної і суспільно-політичної думки напередодні Першої світової війни досі має прогалини. Найбільше з огляду на те, що праці багатьох визначних її представників залишаються в рукописах на архівних полицях і потребують копіткої археографічної праці для їх відчитання, а ті розвідки, які публікувалися ще за життя їх авторів, не уведені до активного інтелектуального обігу. Прикладом такої прогалини є наукова активність українського історика Степана Томашівського напередодні війни 1914 – 1918 років.

Вдалося виявити 10 праць (5 більших розвідок і 5 статей) та 4 плани (2 – для індивідуальних монографій та 2 для колективних видань), написаних вченим у тому часі. 4 праці публікувалися за життя історика (1 більша розвідка, 3 статті), натомість 6 (4 більші розвідки і 2 статті) залишилися в рукописах.

Ці рукописні тексти підготовлені для публікації, з них три тексти вдалося реконструювати в окремі розвідки, з розрізнених рукописних листків автора, які зберігаються у різних архівних справах, переплутані [1 с. 53-65]. Праця над цими окремими уривками потвердила, що задум автора, зміст тексту та послідовність викладу матеріалу не залишають сумнівів, що це оп-

рацювання однієї теми відповідно до занотованих рукописних планів. Ці тексти дають можливість узагальнити працю вченого напередодні Першої світової війни. Основна тематика праць стосувалася опрацювання давньої історії України з особливою увагою до земель Галичини і Володимирії та дослідження правно-політичного становища українського народу в Австро-Угорській монархії.

Дослідження підготовлене на основі непублікованих архівних матеріалів, які ще не висвітлювалися в українській науці.

Мета статті. У статті йдеться про цю невідому сторінку з наукової біографії вченого і його спадщини, яка в значній частині збереглася лише у рукописах і до цього часу не увійшла до наукового обігу.

Виклад основного матеріалу. Напередодні Великої війни 1914 – 1918 років Степан Томашівський головним чином працював над дослідженням політичної історії Австро-Угорської монархії і, зокрема, міжнародних відносин та загалом над питаннями правно-політичного становища українців в Австро-Угорщині. Важливою темою, яку історик також тримав у полі наукового зацікавлення, залишалася давня історія України з особливою увагою до земель Галичини і Володимирії. Цю тематику історик почав ґрунтовно опрацьовувати ще задовго до війни в лекціях п. н. «Історія Галичини» (Частина 1-2), які читав у Львівському університеті

*С. Томашівський
у роки Першої світової війни.*

упродовж 1911/12 та 1912/13 років. Як згодом згадував, ще до початку війни він мав майже завершений рукопис «Історії Галичини-Володимирії від найдавніших часів». Рукопису цієї, написаної напередодні війни праці, поки не вдалося виявити. С. Томашівський вважав, що цей його рукопис пропав у часі російської інвазії 1914 – 1915 років разом з багатьма іншими документами і книгами його власного архіву і бібліотеки, які зберігалися у приміщенні НТШ, коли будівлю зайняла редакція російської газети «Львовское военное слово» (редактор капітан Н. Назаркевич), і при відступі з українських земель

розграбувала майно української наукової установи, в тому числі і частину його власного архіву [2].

Ці обидві тематики, які досліджував, – державницький період і огляд правно-політичного становища українського народу у недержавні часи – історик мав задум перед війною об'єднати в одне дослідження, планував також видати цілу серію книг, до якої заохочував українських науковців з Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.

У цей час С. Томашівський виконував обов'язки заступника голови товариства (саме таке формулювання його посади присутнє у всіх документах), а також був залучений до діяльності української національно-демократичної партії в Галичині. На підставі огляду його праць, написаних незадовго перед Першою світовою війною, можна твердити, що у той час історик намагався власною науковою діяльністю долучитися до аргументації політичних вимог українців Галичини. На це також була налаштована його активність в українському науковому товаристві.

Найважливішим пунктом програми українських національно-демократичних політиків в Галичині на початку ХХ ст. було домогатися на законодавчому рівні створення національно-територіальної автономії для східної Галичини і північно-західної Буковини.

Вимога автономії і практичні заходи поділу Галичини на дві національні частини з осередками у Львові та Кракові були актуальни-

ми від часу третього поділу Польщі у 1795 році, коли були утворені незалежні органи влади для східної і західної частин, які існували ще на початок XIX ст. Наново ці заходи були підняті 1846 р. розпорядками цесаря і заходами гр. Ф. Стадіона. І одному, й другому періоду політичної історії монархії Томашівський присвятив окремі праці.

Традиція боротьби українців за утворення національно-територіальної автономії в Австрійській монархії пов'язана із діяльністю представників Головної Руської Ради з часу весни народів 1848 року, коли при обговоренні і підготовці проекту конституції 1849 року в першому австрійському парламенті українці ставили вимогу поділу Галичини на українську і польську частини і утворення з українських земель окремої української провінції.

Однією з причин того, що змагання до національно-територіальної автономії для українських земель Австро-Угорщини тривали так довго часу і не були вирішені також на початку XX ст., С. Томашівський вважав відсутність розробленої з українського боку наукової бази, і, зокрема, брак наукових дослідів над історією Галичини [3, с. 2-3]. Ще на початку 1914 року, перейнятий тривогою за майбутнє становище краю, він взяв участь в обговоренні планів підготовки збірної книги про Галичину, завданням якої було обґрунтувати потребу відокремлення українських територій Австро-Угорщини в самостійну самоуправну область.

Цими питаннями займалась група українських політиків – членів української національно-демократичної партії (Володимир Охримович, Василь Панейко, Михайло Лозинський, Степан Рудницький, Лонгін Цегельський, Степан Томашівський).

Передвоєнна наукова праця С. Томашівського була послідовною, він розробляв окремі питання, дотримуючися загальної концепції висвітлення. Цю концепцію він занотував у планах, які написав перед війною і під час війни, у яких намітив основні пункти для опрацювання джерел та хронологічну послідовність викладу матеріалу [4]. Плани збереглися у рукописах, загалом їх чотири, вони стосувалися праці над індивідуальною монографією і підготовки збірної книги, до якої мали бути залучені й інші українські автори. Рукописи планів вдалося виявити у різних справах серед архівних документів в особистому фонді історика.

Збереглися два рукописи плану видання серії книг. Перший (написаний перед Першою світовою війною) передбачав видання серії книг про Галичину за участі цілого ряду українських істориків, мовознавців, географів, соціологів [5]. Структура серії мала бути присвячена географії, історії, етнології, геополітиці та висвітлювати політичну, культурну, економічну, соціальну історію краю від давніх часів до часу Першої світової війни. Серія передбачала видання

трьох частин: перша – загальна характеристика території та людності та дві окремі частини з історії та сучасності, де були б подані огляди політичного, культурного, господарського життя та соціальних відносин у краї. Авторами для реалізації передвоєнного проєкту у плані Томашівського були зазначені географи, політики, історики, правники, мовознавці, мистецтвознавці, здебільшого члени Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (на полях плану олівцем написані прізвища В. Гнатюка, С. Рудницького, З. Кузеля, В. Щурата, М. Возняка, Б. Януша, І. Труша, з істориків – І. Крип'якевича, М. Кордуби, В. Дорошенка, та інших). На жаль, видання не встигло побачити світ – розпочалась Перша світова війна і українське громадянство в Австро-Угорщині, як писав Томашівський, залишилось без наукового обґрунтування його політичних інтересів.

Другий варіант плану видання серії книг п. н. «Історія Галичини-Володимирії» історик написав значно пізніше, не раніше кінця 1918 р. [6]. За змістом план більш розширений. До написаного напередодні 1914 р. плану підготовки серії книг силами українських авторів він докладно розписав періодизацію історичних періодів, додав розділи історичної топографії, розвитку колонізації, огляд історіографії, а також докладно – політичний і соціальний устрій, історію церкви, культури і економічних відносин.

Окрім, серійних видань, історик також задумував підготовку власної книги п.н. «Королівство Галичини і Володимирії». Збереглися два плани для її написання. У одному з них, який автор написав перед війною [7], запланував три розділи: історичний, висвітлення мовних та конфесійних відносин та історіографічний – огляд українських і польських національно-політичних аргументів щодо історії, конфесії та мови. У першому розділі накреслив власну періодизацію української історії. У іншому плані під такою ж назвою (написаний вже у час війни) структура книги мала бути дещо інакшою: зберігався історичний розділ, автор додав параграф, у якому планував висвітлити національну проблему в Галичині з трьох різних становищ: українського, офіційної політики монархії і польської національної ідеї. Хронологічні рамки, окреслені в обидвох рукописах, обіймали тяглість історичного процесу від передісторичних часів до Першої світової війни.

Колективну серію книг завадив підготувати початок війни, натомість індивідуальний передвоєнний задум, який історик виклав у вищеописаному плані, він зреалізував у цілому ряді історичних праць і публіцистичних статей.

Ряд текстів, написаних перед війною, автор опублікував. Серед них більша наукова розвідка «Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину», статті «Історичний момент» [8], «Новорічне бажанє»

[9] промова історика у березні 1914 р. з нагоди ювілею Шевченка [10]. Проте більша частина текстів залишилася у рукописах. Так, у рукописному варіанті збереглася праця з історії права п.н. «Устрій Австро-Угорщини», наукові праці «Перший розбір Польщі (1772 р.)», «Українська історіографія XIX в.», більша розвідка «Галичина перед приєднанням до Австрії», статті «Галичина під німецько-австрійським правлінням», «Галицька проблема».

Окремим виданням рукописні статті історика опубліковані не були, хоча вони становлять собою тематичну і структурну цілість, і співвідносяться із позиціями підготовлених планів.

Саме про цю, досі невідому сторінку з наукової біографії вченого і його спадщини, яка в значній частині збереглася лише у рукописах і до цього часу не увійшла до наукового обігу, піде мова далі.

Тексти вищеназваних рукописних праць зберігаються у Центральному державному історичному архіві у Львові, у своїй більшості вони не виділені в окремі справи, натомість розміщені серед різного роду довідкових інформацій. Перші три згадані рукописи написані українською мовою. Три останні рукописні тексти – німецькою, їх нам вдалося реконструювати в окремі розвідки з розрізнених рукописних листків автора, які зберігаються у різних архівних справах, переплутані [11]. Праця над цими окремими уривками потвердила,

що задум автора, зміст тексту та послідовність викладу матеріалу не залишають сумнівів, що це опрацювання однієї теми. Тексти самих праць оформлені в археографічну публікацію і передані для публікації [12]. Для публікації авторські тексти було перекладено з німецької мови на українську; наприкінці кожної статті подано докладні покликання на послідовність сторінок реконструйованого тексту. Можливо, ще вдасться віднайти деякі недостаючі сегменти статей, а, можливо, вони вже є остаточно втраченими; у всякому разі статті мають цілість, завершену форму і важливі з огляду на авторський план [13]. Зовнішні ознаки паперу – однаковий колір сторінок, чорнила, темп почерку додатково підтверджують висловлені міркування про їхню цілість.

Про час написання рукописів можна припускати із змісту порушених у них тем: на нашу думку, тексти написані незадовго до початку Першої світової війни, коли у політичному житті монархії йшли активні дебати про необхідність перебудови Австро-Угорської монархії у дусі рівноправності окремих національностей та реформи виборчого закону до Галицького сейму. І для українських політиків та науковців, зокрема об'єднаних у найбільшій українській національно-демократичній партії Галичини, котрі на парламентарному рівні добивались створення із етнічних західноукраїнських земель автономного національно-

*Поручник Степан Томашівський, отман
Никифор Гірняк, чотар Юліян Нестайко.*

го утворення з окремим сеймом, університетом, постала потреба у правовому полі відділити етнічні українські землі Східної Галичини від польської Західної Галичини. Навіть більше: на противагу польським треба було представити належне наукове обґрунтування власної історичної державницької традиції. Власне реагуючи на цей актуальний тоді виклик Степан Томашівський і пише праці «Галичина перед приєднанням до Австрії» та «Галичина під німецько-австрійським правлінням». Статтю «Галицька проблема» історик розпочав перед війною і, очевидно, деякі фрагменти дописував уже в час її тривання [14].

На сьогодні не вдалось виявити публікації цих праць. Можливо, після прийняття 14 лютого 1914 р. Галицьким сеймом нової виборчої реформи, коли частково політичні вимоги українських політиків були враховані, а питання створення української національної автономії відкладене, стало не на часі прилюдно виступати з критикою урядової політики з національного питання. А оскільки Томашівський підтримував лінію української парламентської репрезентації та обґрунтовував заходи реформи крайового статуту та зміни виборчої ординації до Галицького сейму та польсько-українське порозуміння перед війною, вони були відкладені і не публікувалися. Листування також не проливає світло на плани щодо публікації цих праць. І рукописи залишилися в архіві їх автора як документи доби.

Передвоєнні німецькомовні рукописи, призначені, очевидно, для публікації у друкованому органі «Ukrainische Rundschau», який виходив у Відні німецькою мовою. Ще до війни С. Томашівський співпрацював із часописом. Редактор Володимир Кушнір листувався з істориком, звертаючись з проханням про статті, зокрема, присвячені Балканській кризі 1909 р., політиці гетьмана Івана Мазепи. В. Кушнір просив Томашівського підготувати статтю про творчість Івана Франка [15] та відозву для збирання коштів на ювілейний дар для поета.

Частину передвоєнних рукописів, про існування яких є відомо-

сті і також згадки самого автора, поки не вдалося виявити, можливо вони вже втрачені назавжди. Однією із таких праць є більша розвідка п.н. «Наше старе і нове московфільство», яка згадується у списках праць історика, які вміщені у прижиттєвих видання автора (обсягом 150 с., книга готувалась для публікації у Львові 1914 р.).

*Тематика праць напередодні
Першої світової війни*

Передвоєнні рукописні праці Степана Томашівського об'єднує спільна тема – політична історія Галичини і Володимирії під початків політичного життя до останньої чверті XVIII ст. і в часі входження краю до Австрії, згодом Австро-Угорщини. Особливо докладно автор висвітлив давній період самостійного державного існування до середини XIV ст. Також багато уваги в окремих розвідках приділив розгляду міжнаціональних відносин, аналізував внутрішній устрій монархії, її зовнішню і внутрішню політику від кінця XVIII до початку XX століття.

І хоча досі не вдалося віднайти рукопису текстів лекцій з давньої історії Галичини і Володимирії, які С. Томашівський два семестри читав перед війною у Львівському університеті (і з огляду на це в історіографії до цього часу не було згадок про погляди історика на давній період перед Першою світовою війною), проте зберігся рукопис (німецькою мовою), написаний не-

задовго до початку війни, у якому давня історія також знайшла докладне висвітлення. Йдеться про рукопис п. н. «Galizien von der Anschluß an Oesterreich» («Галичина перед приєднанням до Австрії»). У частині хронології текст став, очевидно, підготовчим для написання вже у часі війни розвідки «Галичина як політичний і воєнний чинник колись і тепер. Причин до історії світової війни» [15, с. 53-65]

Хронологічно висвітлення української політичної історії продовжують рукописи п. н. «Galizien unter Deutsch-Oesterreichischer Verwaltung» («Галичина під німецько-австрійським правлінням») та «Das galizische Problem» («Галицька проблема»).

Основна частина праці «Галичина перед приєднанням до Австрії» присвячена давній історії Галичини і Володимирії. Вже навіть сама назва цієї праці вказує на те, що для автора важливим було розглянути політичну історію українських земель до кінця XVIII ст. Основний зміст праці присвячений історичній традиції державності Галичини і Володимирії, які, на переконання С. Томашівського, з історичного погляду є спадщиною українського народу. На думку автора, свій національно-політичний і культурний етнічний характер ці землі утвердили наприкінці X ст. саме через приєднання до давньоруської Київської держави, і лише через загрозу від східних орд, коли Київська Русь стала не в силі захистити свої західні кордони, вини-

кли на її західних областях окремі удільні князівства, котрі дали історичний приклад об'єднання і збереження української державності:

«Королівство Галичина та Володимирія є, з історичного погляду, спадщиною українського народу, оскільки воно через свій етнографічний та мовний характер становить собою незаперечну складову частину української національної території. На історичній сцені появилося воно наприкінці X ст. і від початку здобуває значення видатного епіцентру європейського континенту та сполучної ланки між Західною і Східною Європою. Водночас набирає воно українського національно-політичного та культурного характеру.

З давніх часів заселене та освоєне українськими етнічними племенами, утверджує воно свій національно-політичний і культурний етнічний характер через визволення з-під богемського панування (983) та приєднання до давньоруської Київської держави, у тіснішому об'єднанні якої воно залишалося протягом одного століття». «Оскільки Київській державі поступово, внаслідок загрози зі Сходу, стає не під силу захист своїх західних кордонів, скоро відбувається послаблення зв'язку з Києвом і [доходить] до утворення локального удільного князівства з власними династіями зі старого нормансько-українського княжого роду».

Наведені цитати із цієї праці підкреслюють високе цінування

автором держави Галичини і Володимирії X-XIV ст. як історичної спадщини українського народу. У цій праці вчений вперше вводить до історіографічного обігу термін «Королівство Галичини і Володимирії», яким підкреслив державницьку традицію від кінця X ст. та підносив його роль для збереження української державності після занепаду Київської Русі в результаті монгольської навали.

Праця складається із вступу і двох послідовних частин. Вступ стосується мети праці і розгляду внутрішньої політики монархії щодо національного питання, зокрема, польсько-українського у XIX-XX ст. Перша частина – найбільша і найдокладніша – висвітлює період від початків української державності до середини XIV ст. Друга – від того часу до останньої чверті XVIII ст. як землі, анектованої у склад Речі Посполитої. Саме ця праця дає можливість побачити запропоновану вченим напередодні війни періодизацію історії західноукраїнських земель і висвітлює погляди вченого на давній період української історії і початки державного існування. Також схематично йдеться про пізніший недержавний період.

За Томашівським, Галичина – західна частина української етнічної території, її перша династія Ростиславичів створила Галичину у політичному розумінні, поруч із іншими локальними князівствами після занепаду Києва.

У хронологічній послідовності історик схематично конспектував роки найважливіших політичних, військових подій, правління княжих династій на західноукраїнських землях і їх заходи, щоб зберегти самостійність. Він розгорнуто веде мову про період, коли західноукраїнські землі існували як самостійна держава: обговорює заходи князів Ростиславичів, значення політики Романа Великого, утворення об'єднаної Галицько-Волинської держави. Докладно – про боротьбу князя Данила за звільнення Галичини з-під зверхності Угорщини, скріплення оборони краю у час васальної залежності від Золотої Орди та заходи щодо церковної унії з Римом, розквіт Галичини-Володимирії за Юрія I як найсильнішої держави у Східній Європі. С. Томашівський обстоював думку про потребу по-

літичної орієнтації на західну цивілізацію та відносини із західними державами.

Концепт С. Томашівського ґрунтувався на висвітленні саме політичної історії Галичини. Дуже важливим чинником історик бачив географічні обставини, він підкреслював, що територія Галичини знаходиться на межі між Сходом і Заходом, і саме тому вже від початків існування вона опинилася у вирі політичної боротьби сусідніх держав за вплив і заволодіння над її землями. Велика частина тексту – про заходи Польщі, Угорщини, Московії, згодом польсько-литовської держави за вплив та завоювання західноукраїнських земель.

Ось як історик пише про військові події в Галичині у XI ст. і заходи Польщі: «Як економічно та політично значима область завжди була піддана загарбницьким

Українська Бойова Управа. Зліва направо: проф. Іван Боберський, д-р Степан Томашівський, д-р Теофіл Кормош, д-р Володимир Старосольський, Володимир Темницький, д-р Лонгін Цегельський, д-р Кирило Трильовський, Дмитро Катамай. Відень, 1914 р.

прагненням сусідніх народів. Після короткого просування Богемської держави здійснила, перед усім, молада Польська держава свої об'єднанчі наміри (1018 – 1030 і 1074)».

У центрі уваги праці – політичні союзи, які б протистояли заходам поневолення і давали можливість втримати самостійність: так, «... перша галицька княжа династія, Ростиславичів, через свою звитяжну боротьбу проти папістської Польщі (яка опісля два століття не спромоглася [завоювати Галичину]), продемонстрували спільність інтересів з німецько-римським цісарством...».

Претензії Угорщини до Галичини і її втручання на стороні Володимирії у бої за галицький княжий стіл у XII – XIII ст. Угорщина була активною, щоб здобути галицький княжий стіл, угорські королі розглядали себе як феодали Галичини, а її князів як власних васалів, «наводять титул “королів Галичини (спершу у 1124 році Стефан IV, з 1188 року постійно) і Володимирії” (з 1206 р.) або вводять у Галичині [правління] для своїх молодших синів (Андрій (1188), Коломан (1214–1219), Андрій (1222–1234)), або управляють прямо через королівського намісника (1209), поки велика монгольська навала не послабила угорську державу настільки, що вона після поразки під Ярославом (1245) задовольняється лише титулом. Галичина і Володимирія застосовує тепер свої сили, щоб зберегти свою самостійність супроти Золотої Орди, час від часу

вимушена визнавати також її верховенство» [16].

Знову ж таки саме географічне становище виявило протистояння князівських династій Галичини та Володимирії і зумовило їх активність до протилежних союзів: перших галицьких князів з династії Ростиславичів із суздальською династією Мономаховичів, а волинських володарів Мстиславичів із Угорщиною та Польщею (у цьому історик бачить першу історичну боротьбу між Україною та Московщиною). Проте саме ці землі Галичини і Володимирії і факт їх об'єднання в єдину державу, «котра з ранніх часів шукала тісного єднання із західною культурою і цьому опертю завдячує свій королівський титул», історик бачив «головним оплотом українського народу та носієм його національної думки» після політичного та культурного занепаду Києва, що наступив унаслідок монгольської навали.

Велика увага і зацікавлення С. Томашівського до середньовічної та ранньомодерної доби свідчили про те, як він трактував значення власної держави для нації.

Значно менше уваги у рукописних працях, написаних напередодні війни, С. Томашівський приділив історії західноукраїнських земель із середини XIV до кінця XVIII ст. І у вищеописаній праці, зокрема, цей період знайшов лише схематичне висвітлення. Натомість історик подав загальний огляд геополітичних інтересів держав та залучив факти

із ширшої європейської політичної історії середніх віків і окреслив союзи головних претендентів на володіння західноукраїнськими землями – Угорщини та Польщі – політичні унії яких у 1339, 1370 – 1382 роках скоординували дії обох держав. Іншими словами, він осмислював правові підстави, що легітимізували правно-політичне становище українського народу. Відправною точкою польських претензій на Галичину та інші українські землі, яким автор відмовляв у правовому обґрунтуванні, він бачив період польської окупації 1350 – 1371 років: «...20-річний період польської окупації (1350 – 1371) заклав відправну точку польських претензій на Галичину та на решту українських земель (територій), хоча цій претензії бракувало будь-якого правового обґрунтування».

Польсько-литовська унія 1385 року та анексія Галичини Польщею у 1387 році майже на 400 років визначила приналежність краю до Польщі.

У праці коротко йдеться про внутрішнє життя українських земель у цей період: скасування руського права, нерівноправність української знаті у правовому й соціальному становищі, упослідженість церкви, витіснення української мови, німецьку та польську колонізацію. Про цей період недержавної історії вчений висловлюється дуже чітко: «Тимчасова окупація Галичини поляками тривала майже чотири століття (1387 – 1772)».

Натомість значно більше уваги напередодні війни історик приділив опрацюванню політичної історії у 1772 – 1914 рр., і, зокрема, правно-політичного становища українців в Австрійській, згодом Австро-Угорській монархії.

Осмісленню цієї тематики вчений перед війною присвятив ряд рукописних текстів, зокрема: «Устрій Австро-Угорщини», «Перший розбір Польщі (1772 р.)», «Галичина перед приєднанням до Австрії», «Галичина під німецько-австрійським правлінням», «Галицька проблема».

Частина цих праць – це тексти лекцій з тематики політичної історії монархії, які С. Томашівський викладав у Львівському університеті впродовж зимового і літнього семестрів 1914 року. У той час він читав окремі курси п. н. «Нарис історії Австрії і Угорщини», «Устрій Австро-Угорщини». Непубліковані тексти значної частини довоєнних університетських лекцій вченого збереглися.

Зацікавлення політичною історією монархії історик виявив ще у 1901 р., коли опублікував переклад на українську мову книги Ш. Сеньобос «Австрія в ХІХ ст.» і написав коментарі до текстів [17]. Історик опублікував переклад двох розділів книги цього французького автора, що стосувалися устрою Австро-Угорщини. У тексті йшлося про становлення монархії, складові частини її території, структуру влади, органів управління, діючих конституцій, змін у політич-

ній структурі, виборчих процесів. Разом з публікацією власного перекладу автор також підготував численні зауваги-коментарі до текстів, у яких писав про упушення автора, які стосувалися національно-політичного розвитку українців в Австрії. Томашівський звернув увагу на незнання автором історії русинів в Австрії, недокладне розміщення народностей, доповнив перелік народностей на Буковині, в Угорщині, склав основний бібліографічний список літератури про політичне життя українців в Австрії. З часу праці над перекладом і коментарями до цієї книги у Томашівського втримався стійкий науковий інтерес до політичної історії Австро-Угорщини.

Якщо по завершенні університетських студій він обмежився перекладом праці французького дослідника і лише власними коментарями (при чім коментарі стосувалися зауваг до автора стосовно історії та розселення національностей у монархії), то незадовго перед війною пише більшу працю з історії права п.н. «Устрій Австро-Угорщини» [18] Насамперед, його зацікавив досвід інших націй, зокрема, угорців, яким вдалося на законодавчому рівні закріпити статус рівноправної нації – прийняття конституції про дуалістичну форму монархії у 1867 р. Автор розглянув еволюцію законодавчої політики в монархії стосовно політичного становища Угорщини.

Рукопис п.н. «Устрій Австро-Угорщини», очевидно, пов'язаний

із курсом лекцій з одноіменною назвою, які вчений читав у Львівському університеті у 1914 р. У його тексті історик хронологічно структурував правно-політичні документи, які регламентували умови приєднання різних країв до Габсбурзької монархії, починаючи з поч. XVI ст., а також закони, що визначали наслідство престолу і єдність країв монархії. У даній праці вчений серед іншого акцентував увагу на правовій основі входу угорських земель до складу монархії, а також подав перелік і аналіз політичних документів, що регулювали це приєднання у першій половині XVI ст. і подальше відокремлення у дуалістичну державу у другій половині XIX ст.

Покликаючися на досвід угорського законодавства, він брав його за приклад співіснування націй у багатонаціональній імперії і тим самим привертав увагу до аналогій, коли йшлося про захист правно-політичного становища українського народу у монархії.

Паралельно історика цікавили питання, за яких міжнародних обставин Австрія зайняла етнічні українські землі, які правові акти закріплювали територіальні зміни, якими були зміни політичних обставин і відповідно статус територій, і найважливіше – які наслідки цих змін у контексті геополітики і для правового становища українського народу.

Так, у рукописі «Перший розбір Польщі» [19] він аналізував обставини приєднання українських

етнічних земель до Австрійської монархії і зовнішню політику держави наприкінці XVIII ст.

Вчений склав у цілість картину геополітики, яка призвела до акту розбору Речі Посполитої 5. VIII. 1772 і його наслідки для територіальних здобутків держав-учасниць: Росії, Пруссії, Австрії. Причину, яка змусила Австрію до ініціативи у справі поділу земель Речі Посполитої наприкінці XVIII ст., бачив у активній експансивній політиці Росії на півдні під час військових дій проти Османської імперії. Ведена Російсько-османська війна у 1768 – 1774 роках поставила перед Австрійською монархією загрозу реальної зміни кордонів Росії включно по Чорне море, Дунай, Карпати. Саме з цієї причини, як писав історик, монархія готувалась до війни і вже у 1770 році (ще до пізніших актів розбору) зайняла Спиш. Саме тому Австрійська монархія, на переконання С. Томашівського, загалом пасивна й найменш агресивна щодо Польщі, взяла пропорційну участь у розборах 1772-го, 1793-го та 1795 років. Увагу приділив також до тексту політичної умови, окремо – про зміни державних кордонів і відповідно політичного статусу частини українських етнічних земель.

Юридичну характеристику договорів про поділи Речі Посполитої 1772, 1793, 1795 років учений виклав у рукописі «Галичина перед приєднанням до Австрії». Велику увагу у цій праці він також приділив аргументам, чим для Австро-У-

горщини була інкорпорація українських земель відповідно до актів розбору Речі Посполитої. Його цінна правова точка зору щодо відповіді на питання, яким було офіційне юридичне трактування правового статусу українських територій, приєднаних у результаті цих міжнародних договорів. Ці питання він пояснював наступно: у 1772 р. Австрія не перебрала на себе права і обов'язки Польської держави, натомість анексія [йдеться про входження етнічних українських земель до складу Австрії, згодом – Австро-Угорщини] була рівнозначна відновленню старого правового статусу, а саме існуванню незалежної держави Галичини-Володимирії до другої половини XIV ст. Отже, вчений наголосив на державному статусі українських земель на момент їх входження до Австрійської монархії.

Разом з тим для нього важливим було дати характеристику Галичини на момент її переходу під правління Австрії у 1772 р. Вже на самому початку розвідки п. н. «Галичина під німецько-австрійським правлінням» йдеться про стан Галичини на момент її переходу під правління Австрійської монархії. Висновок його був наступний: «Загальний занепад був неймовірний, такий що його можна порівняти мало не з обставинами у звільнених від турецького панування балканських країнах».

Цей описуваний істориком занепад українства у час приналежності до Речі Посполитої свідчив

про ставлення автора до висновків польської історіографії того часу про культурну місію по відношенню до непольських національностей на сході держави. Водночас С. Томашівський все ж побачив, що зубожілий та спустошений край у протистоянні польському просуванню на схід, таки зберіг на закінчення польської шляхетської республіки тяглість традиції княжої доби. Саме ця традиція і національно-культурна спадщина стали основою для відродження української національної ідеї в Австрійській, згодом – Австро-Угорській монархії.

Одночасно із таким позитивним налаштуванням до заходів австрійського уряду, який від часу анексії визнавав суверенність української державної традиції, хоч перейняв край у стані повного політичного, господарського і культурного занепаду, автор не ідеалізував австро-угорське правління на українських етнічних землях. Його огляди внутрішньої політики монархії у 1772-1914 рр. і законодавчих актів, які визначили також зміни не на користь рівноправності націй та правно-політичного становища українського народу, і докладна критика цієї політики присутні у

Будівля у Відні, вул. Лазатергассе, 30, в якій у 1915 р. мешкав С.Томашівський і там написав працю «Галичина: Галичина як політичний та воєнний чинник колись і тепер. Причинок до історії світової війни». Світлина Віри Ченцової.

рукописах «Галичина під німецько-австрійським правлінням», «Галицька проблема», вступній частині праці «Галичина перед приєднанням до Австрії».

Так, у рукописному тексті п. н. «Галичина під німецько-австрійським правлінням» С. Томашівський проаналізував внутрішню політику монархії від часу приєднання українських земель наприкінці XVIII ст., і докладно зупинився на ініціативах австрійського уряду у час «весни народів», коли ідея утворити національні автономії, в тому числі українську, була цілком реальною для реалізації. Він високо оцінив політичні ініціативи у монархії з 1848 року і задум зреалізувати «поділ краю на укр[аїнську] та поль[ську] частини, який повинен би був виправити зроблену стару помилку, був навіть визнаний для австр[ійської] державної ідеї як невід'ємна необхідність». Про пізнішу невдачу цієї лінії внутрішньої політики писав як про «найсумнішу епоху в австрійській історії», яка «позначилася стосовно Галичини тим, що було надано ваги польській державній ідеї»:

«Лишень після того як у 1846 – 1848 рр. поляки продемонстрували свою політику, спрямовану на зруйнування австрійської єдиної держави, у Відні почали усвідомлювати політичну вагу українського народу, вірного і прихильного до Австрійської держави. “Відкрили” “русинський” народ, питали про його бажання й обіцяли їх здійснити, передбачаючи тракту-

вати Галичину відповідно до її історичних та етнографічних відносин. Поділ краю на укр[аїнську] та поль[ську] частини, який повинен би був виправити зроблену стару помилку, був навіть визнаний для австр[ійської] державної ідеї як невід'ємна необхідність, щоб такий економічно та політично важливий край зв'язати тісніше з монархією й забезпечити володіння ним. Це розуміння збіглося з пробудженням центральноєвропейської (великоавстрійської) державної ідеї близько 1848 року, яка, проте, на жаль, скоро після смерті своїх найвизначніших носіїв (Шварценберг, Стадіон, Брюк) ніколи правильно не оцінилася. Після того як відмовилися від цієї останньої історичної державної думки Австрії, почався справжній некерований рух державного корабля без керма та без коліс, котрий триває до сьогодні. Найсумніша епоха в австрійській історії позначилася стосовно Галичини тим, що було надано ваги польській державній ідеї й усе більшу прихильність зустрічало пов'язане з цим послаблення союзу між Галичиною й державою та створення строгого крайового централізму» [20].

Внутрішня політика монархії еволюціонувала, на думку автора, від політики рівноправності націй у 1848 році (тоді вона була складовою частиною зовнішнього курсу центральноєвропейської (велико-австрійської) державної ідеї) до крайового польського централізму від початку 1860-х років.

Історик також проаналізував конкретні внутрішньодержавні закони Австро-Угорщини, акти і практики, які були прийняті після 1848 року до початку ХХ ст. і поступово обмежували національний розвиток українського народу. Така зміна внутрішньої політики, за його висновком, була рівнозначна узаконенню надуживань і обмежень для українців у всіх сферах політичного, культурного та господарського життя краю.

Загалом у праці йдеться про становище українських земель від 1772 року у складі Австрії та згодом Австро-Угорщини до Першої світової війни. Автор розглянув внутрішню політику монархії і законодавчу базу, яка визначала правно-політичне становище українського народу. Томашівський писав про реформи і проекти поділу Галичини відповідно до її історичних та етнографічних відносин, які планувалися у монархії 1848 році й поступову зміну внутрішньополітичного курсу у напрямі протегування суцільного національно-польського характеру коронного краю. З точки погляду правно-політичного становища українців він розглядав такий стан неприйнятним і підніс потребу його зміни.

Наступною працею, яка не тільки порушила питання еволюції внутрішньої політики монархії, а й звернула увагу на її наслідки для політичного життя краю і поставила акцент на потребі забезпечити рівні права для націй, є рукопис статті «Галицька проблема» [21].

Вже у самій назві праці, а вчений мав на увазі польсько-українські відносини, він підкреслив наскільки болючим є протистояння, яке тривало в Галичині близько двох поколінь.

Автор звернув увагу, що саме не вирішена галицька проблема призвела до загострення міжнаціонального співжиття. Прикладами, на думку вченого, стали політичні кризи у суспільстві: аграрний страйк, кривава виборча боротьба, протести студентів у Львівському університеті, вбивство намісника Потоцького, блокування роботи крайового парламенту. Окремо і багато уваги приділив розгляду проблем міжнаціональних відносин.

Проаналізувавши політичні зміни у внутрішній політиці монархії підсумував висновком: українська спільнота з рівноправної у державі до початку ХХ ст. перетворилася у політично безвладну, а в Галичині запанувала тотальна колонізація цивільного управління і громадського життя. С. Томашівський у цій статті також розглянув владну вертикаль: призначення, політику і зміни урядових намісників для керівництва краєм, які, на його думку, фактично, не вивели ситуацію із протистояння, прямим результатом якого стали проблеми у внутрішньому житті держави. Автор підмітив парадоксальну річ: одночасно із зростанням натиску на політичний, культурний, національний розвиток українців у монархії зростала національна свідомість:

«У ході 40-річного польського абсолютизму у Галичині відбувся у русинів переворот національної ідеї (тотожний якому навряд чи знайдеш в історії). Під політичним та культурним тиском розросталась більше і більше українська національна свідомість і розширилась на усі верстви народу».

«Переворотом національної ідеї» він означив початок об'єднання політичних вимог українців, які знаходилися у межах різних імперій.

Піднявши питання внутрішньої політики австрійського уряду у другій половині XIX – на початку XX ст., показав як офіційна політика і зміна законодавства монархії призвела до конкретного загострення міжнаціонального співжиття. Автор писав про необхідність розв'язати цю проблему та врегулювати відносини саме на державному рівні. Історик порушив важливі питання державного регулювання співіснування націй, які населяли багатонаціональну монархію. У цій праці також бачимо його пропозиції, якими можуть бути шляхи врегулювання міжнаціональних відносин: історик конкретизував шляхи пропонованих змін і перетворень, які він бачив як необхідні для досягнення рівноправності народностей.

З тексту праці «Галицька проблема» випливає, що автор покладав певні сподівання на реформи внутрішнього життя у монархії на початку XX ст. на рівні австрійського парламенту та крайового

Галицького сейму, які дозволили б українцям досягти більшої ваги у політичному житті монархії.

Так, автор позитивно оцінював парламентську реформу 1906 року і введене загальне виборче право, що забезпечило українцям 6% мандатів у Райхсраті. Він навіть писав, що ця реформа стала епохальною у національному розвитку русинів (українців), одночасно при цьому також зазначив її несправедливість, оскільки кількість наданих українцям мандатів була мізерним відсотком від їхньої чисельності, яка становила на той час 14% усього австрійського населення. С. Томашівський також був позитивно налаштованим до заходів польсько-українського примирення у Галицькому сеймі. Він сподівався на зміну адміністративно-територіального устрою у напрямі створення національно-територіальної автономії, за якої зростуть умови для українського національного, культурного розвитку.

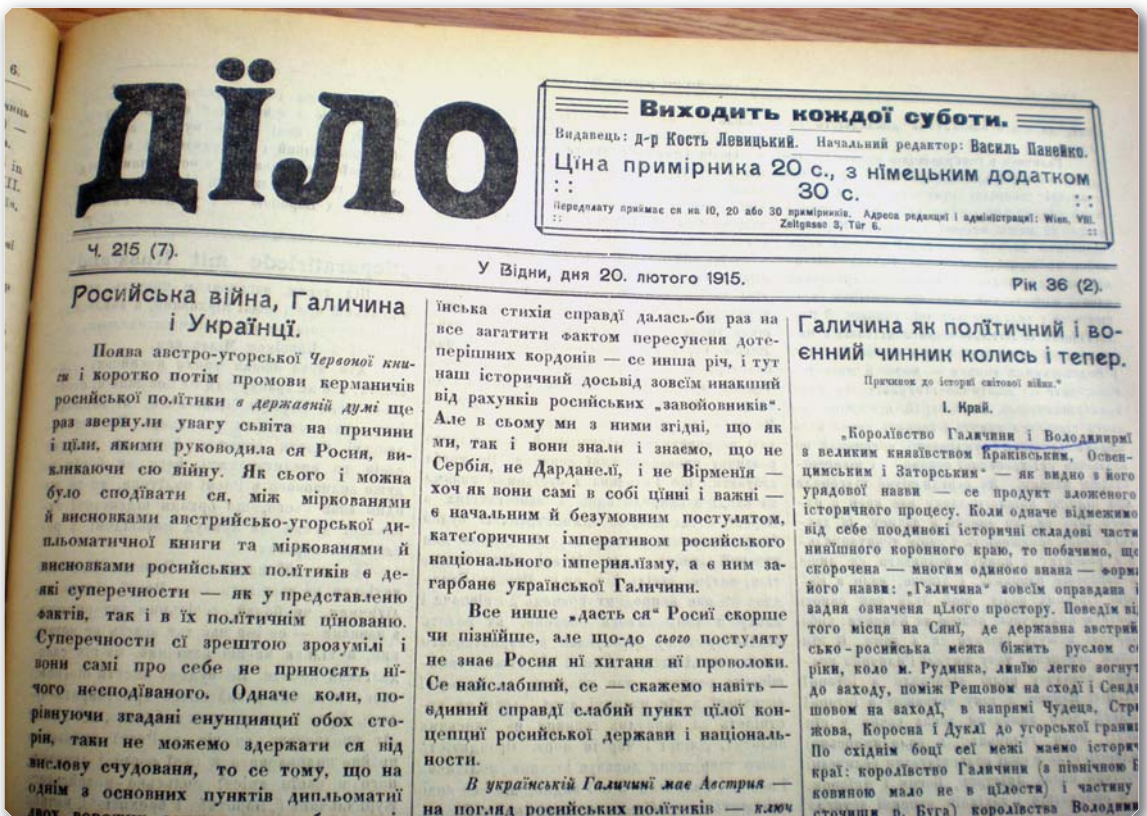
У вступі до праці «Галичина перед приєднанням до Австрії» історик також робив докір внутрішній політиці у державі і вказав на цілий ряд хиб, в результаті яких український народ був позбавлений своєї суверенності. Великими помилками австрійської внутрішньої політики бачив утворення одного коронного краю із територій, етнічний склад яких був різним (компактний український – на схід від ріки Сян, польський – на захід), як на найбільший докір вказував відмову від адміністративного поділу

на українську та польську частини і національно-культурні автономії. Таким чином з середини XIX ст. край набув виключно офіційного польського національного характеру, в результаті чого українці були позбавлені політичних прав на території власного компактного етнічного проживання.

С. Томашівський наголошував на тому, що йому далеко не зрозумілим є погляд, який поділяв австрійський уряд на початку XX ст., коли трактував Галичину як символ Польської держави і представництво польської національної державної ідеї. Для цього польські політичні діячі активно використовували історичну аргументацію

про приналежність цих земель до Речі Посполитої із середини XIV ст. до останньої чверті XVIII ст. «Державна ідея у рамках австрійської спільної державної ідеї!» – так Томашівський окреслив протиріччя інтересів і пояснював, що подібна політика допускала лише інтерес Польщі, а не монархії, і тим паче не інтереси інших народів, які її населяють [22]. З цієї причини історик радив урядовим чинникам враховувати дану небезпеку і мислити державними категоріями для примирення націй.

Вищепроаналізовані рукописні статті, написані С. Томашівським напередодні Першої світової війни, стали реакцією науковця на

Публікація праці С.Томашівського «Галичина як політичний та військовий чинник колись і тепер. Причини до історії світової війни» в газеті «Діло» (Львів).

політичний виклик часу. Одночасно, вони містили наукову аргументацію до програми українських політиків національно-демократичного спрямування в Галичині, які поставили на порядок денний законодавчого і виконавчого органів монархії вимоги зміни адміністративно-державного поділу держави і утворення української національно-територіальної автономії в монархії. Статті не випадково написані німецькою мовою. Вони, очевидно, планувалися для публікації в німецькомовних часописах українців, які виходили у Відні, бо були звернуті до австрійських урядових кіл і мали на меті показати хибність державного підходу, коли в окремому коронному краї Королівства Галичини і Володимирії українці, які становили переважну більшість населення, зведені до безвладної меншості у політичному, господарському і культурному житті краю. І таким чином додати аргументів, щоб спонукати відновити рівноправне становище націй у багатонаціональній монархії. Для цього у статтях піднято історичні та юридичні аргументи і наголошено на потребі зміни внутрішньої політики монархії у міжнаціональних відносинах. Одночасно важливим завданням власної праці автор бачив прослідкувати українську державницьку традицію давніх часів як вагомий аргумент для пропонованих змін.

Перед Першою світовою війною С. Томашівський підтримував позицію Української парламент-

ської репрезентації при реформі крайового статуту та зміні виборчої ординації до Галицького сейму. У статті під назвою «Історичний момент» [23], яку опублікував на початку 1914 р. у газеті «Діло», доводив важливість угоди і навів історичні аргументи на користь польсько-українського порозуміння в справі виборчої реформи Австро-Угорщини. Назва статті повторила фразу, яку озвучив напередодні посол Кость Левицький у виступі «В історичну хвилю» перед депутатами Галицького сейму. Оцінюючи прийняття нової виборчої реформи, політик висловив сподівання, що «цей історичний момент стане важливим кроком для кращого політичного майбутнього українського народу» [24]. Відштовхнувшись від оцінки одного з найвпливовіших українських політиків, С. Томашівський розглянув історичний контекст хронології польсько-українських угод і дав характеристику попередніх договорів: Зборівського, Переяславського, Гадяцького та Андрусівського та порівняв їх із угодою 1914 року. Про останню він писав, що вона «перший раз в історії українсько-польських взаємин здобуває нашому народови певний докладно означений правний простір для політичного розвитку». Таких гарантій, на його думку, український народ не мав у жодних державно-правових актах впродовж 1772 – 1914 років. У зв'язку з цим історик високо оцінив заслуги української парламентської репрезентації в

Австро-Угорщині, яка прийняттям цього рішення, на його думку, дала доказ політичної зрілості.

Покладаючи сподівання на те, що в рамках політичної системи монархії український народ здобуде простір для політичного, культурного, господарського розвитку він писав, що саме така праця є необхідною, бо підготує народ до часу, коли відбудеться об'єднання українських земель у Українську соборну державу.

«Очевидно, нема й одного українця в світі, який не радий був більшим користям, ширшому просторові і якого не боліла кожна уступка від ідеальної концепції нашого політично-правного становища в межах Галичини і Габсбурзької монархії», – писав він з приводу прийняття нового закону про виборчу реформу монархії. – «Та, з другого боку, треба нам тямити, що політична вартість ідеальних концепцій, як мета національних змагань, лежить якраз у тім, що в них скриває[ть]ся багатий запас стимулів для нації й її провідників, щоби безупинно і без ослаблення енергії змагати до зменшення відступу між ідеалом і дійсністю» [25].

І на цьому шляху до державності у баченні С. Томашівського вирішальною мала бути роль Галичини: «без національно-політичного відродження Галичини не можлива буде розв'язка українського питання в цілій широті», – йдеться у статті статті «Історичний момент» («Діло», 1914 р.) [26]. Вперше тезу про роль Галичини

для відродження соборної Української держави С. Томашівський виголосив на урочистих зборах у Львові, присвячених 100-літтю від народження Тараса Шевченка (березень 1914 р.). Він говорив про українського поета як уособлення відвічного змагання українців до політичної і культурної окремішності і від Московщини, і від Польщі; порівнював українського генія з творцем італійської держави Данте. І у цьому контексті провів аналогії Галичини з П'ємонт – однією найрозвиненіших в економічному відношенні областей Сардинського королівства, яка відіграла визначну роль в італійському національно-визвольному русі XIX ст. і навколо якої в 1859 – 1860 роках відбулося об'єднання цілої Італії. Ось як історик висловив власні сподівання на майбутню роль Галичини для об'єднання українських земель: «І як здійснення заповітної ідеї автора “Божественної комедії” не виростило на ґрунті його найближчої вітчизни, а мусіло шукати дороги через західні окраїни італійського світу – так само втілення великої історичної ідеї, якої творцем Шевченко, ідеї перетоплення сирого столітнього матеріалу у живий національно-політичний і культурний організм новочасної нації, почалося в тій частині українських земель, якої Шевченко ніколи не знав ближче і яка його за життя не знала – в Галичині, в тім українським П'ємонти» [27].

Історична концепція, випрацювана С. Томашівським перед Пер-

шою світовою війною, базується на переконанні про історичне покликання Галичини як українського "П'ємонту" і потребу бути відкритими до впливів західної цивілізації. Саме на тому він наголошував у 1914 р., коли на сторінках газети «Діло» порушив питання переміни юліанського календаря на григоріанський [28], яке вважав першорядним питанням національного життя в Галичині [29]. Передвоєнні наукові праці С. Томашівського виразно демонструють, як він бачив роль історика перед суспільством. Думки про це знаходимо в рукописі курсу лекцій п. н. «Українська історіографія 19 в.», які він читав у рік початку війни у Львівському університеті. Викладаючи основні думки курсу, вчений писав, що його метою є: по-перше – огляд розвитку історичної думки у ХІХ ст., по-друге – його лекції з української історіографії мали донести до слухачів погляди дослідників на цілість української історії, історичну еволюцію українців та їх становище серед інших народів. Іншими словами, вчений ставив завданням подати огляд розвитку української національно-політичної думки. Про вплив науки на суспільство він писав наступно: «Взагалі історіографія кожного народу зв'язує з еволюцією національної думки того народу, впливаючи більше або менше на форми й напрями сеї думки; та у нас вона творить інтегральний складовий елемент, немов угольний камінь української національної свідомості. Бо

новочасна українська нац[іональна] ідея [...] продукт фактичних обставин народного життя, а в далеко більшій висновок теоретичного міркування визначних одиниць – письменників, між якими історики займають дуже визначне місце. Тимто способом еволюція історичної думки дуже тісно сплітається у нас з розвитком національної думки взагалі. Обі кристалізувалися в тісній обопільній залежності, протягом 19 в., віку українського нац[іонально] політ[ичного] відродження» [30].

У передвоєнних працях С. Томашівський досліджував політичну історію українських земель та правно-політичне становище українців від початків політичної історії до першого десятиліття ХХ ст.

Ввів до історіографічного обігу термін «Королівство Галичини і Володимирії», яким означував не лише австрійський коронний край, а насамперед підкреслив українську державницьку традицію від кінця Х ст. до середини ХІV ст.

У передвоєнних працях вчений докладно вчений висвітлив внутрішню політику Австрійської, згодом Австро-Угорської монархії у питанні міжнаціональних відносин від кінця ХVІІІ до початку ХХ ст. Він бачив хиби державної політики, на які вказав, провівши огляд внутрішньодержавних законодавчих документів і практик, зокрема, звернув увагу на еволюцію цієї політики у напрямі політичного домінування поляків у Галичині. Також виклав поради

для змін територіального устрою та законодавства, зробив акцент на необхідності врегулювання міжнаціонального співжиття. Про польсько-українські відносини писав як про *«галицьку проблему»*, котру уряд не вирішив і тим безпосередньо створював політичні кризи у суспільстві. На його думку, кристалізація і зростання української національної ідеї у Галичині йшли у постійній опозиції до польської адміністрації. Саме ця обставина дозволила історика писати про роль Галичини як П'ємонту до української державності і скеровувати погляд на її зв'язки із західною цивілізацією. Внаслідок цього русини (українці) у абсолютній більшості порвали із т. зв. слов'янським єднанням і у своїх політичних домаганнях самостійності оперлися на переслідуване у Росії українство. Вчений назвав це *«переворотом національної ідеї»* – феноменом, аналог якого навряд чи можна відшукати в історії.

Історик писав про поступ політичного життя українців у монархії і протиставляв його абсолютистським заходам заборони українства у Росії. Будучи у політичних лещатах, останнє все ж переймало від Галичини усі форми національного життя, що несло у собі велику політичну небезпеку самодержавній Росії.

Висновки. Перед війною С. Томашівський покладав надії на досягнення польсько-української угоди в законодавчих органах влади і висловлював сподівання на

реорганізацію державного життя монархії у напрямку рівноправності націй.

Вчений не лише актуалізував потребу зміни правно-політичного становища українського народу в Австро-Угорській монархії (йшлося, насамперед, про створення українського автономного краю в рамках монархії та домагання національно-культурного розвитку), яку піднімали його попередники у ХІХ ст. Він зробив критичний огляд політики австрійського та австро-угорського урядів по відношенні до політичних змагань українців від кінця ХVІІІ ст. включно по військове протистояння з Росією на початку ХХ ст.

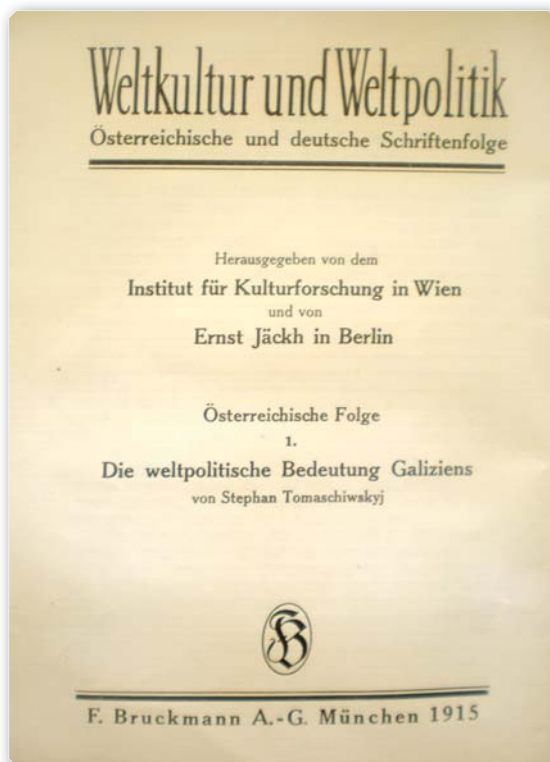
У власних працях перед Першою світовою війною історик послідовно стояв на чітких національних позиціях. Терміном українська національна територія означував всі українські етнічні землі і Галичину та Володимирію як її частини. Коли писав про розвиток української національної ідеї – то відмежовував її як від російських, так і польських впливів і політичних цілей; для нього важливими були українська національна свідомість, зріст української політичної свідомості, розвиток української національно-політичної думки. Про зміст цих термінів роздумував і використовував їх у своїх працях. *«Переворотом національної ідеї»* він означив початок об'єднання політичних вимог українців, які

знаходилися у межах різних імперій, і стремління до об'єднаної соборної держави. У тексті університетських лекцій він писав про те, що його завданням є донести до слухачів погляди на «цілість української історії, на історичну еволюцію українського народу взагалі та його сучасне становище між іншими народами». Галичину він розглядав як пограничну територію, яка знаходиться на межі між Сходом і Заходом; писав про важливість західних впливів на культурний та господарський розвиток, підносив її роль в історії для збереження української державності і цінував роль у майбутньому відродженні української соборної самостійної держави.

З огляду на підняті актуальні політичні питання, ці праці є поступом у розвитку української політичної думки, постановці й обґрунтуванні вимог українців в Галичині, які формулювали та реалізовували діячі Головної Руської Ради у середині XIX ст. та українські політики в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст.

Список використаних джерел

1. Халак Н. Не втрачені праці з історії Галичини і Волині. *Літопис Волині*. Луцьк, 2024. Ч. 30. С. 53-65.
2. Цей факт історик зафіксував 31 серпня 1916 року у донесенні про заподіяні російськими солдатами шкоди товариству, адресованому до Воєнного міністерства у Відні: *Центральний державний історичний архів України у м. Львові* (далі – ЦДІАЛ). Фонд 368. Опис 1. Справа

Німецькомовне видання праці С.Томашівського «Галичина як політичний та воєнний чинник колись і тепер. Причинок до історії світової війни».

137: *Листи С. Томашівського до Міністерства війни у Відні (1916 р.)*. 18 арк.

3. С. Томашівський. Королівство Галичини і Володимирії. "Діло". Львів, 1916. Ч. 104. С. 2-3.

4. План книги "Королівство Галичини і Володимирії". ЦДІАЛ. Фонд 368. Опис 1. Справа 56. 45 зв., 45 арк. План праці

5. "Королівство Галичини і Володимирії". ЦДІАЛ. Фонд 368. Опис 1. Справа 68. Арк. 229.

6. План видання серії книг "Історія Галичини і Володимирії". ЦДІАЛ. Фонд 368. Опис 1. Справа 58. Арк. 1-9.

7. План видання серії книг про Галичину і перелік залучених осіб. ЦДІАЛ. Фонд 368. Опис 1. Справа 20. Арк. 1-6; арк. 7 зміст.

8. ЦДІАЛ. Фонд 368. Опис 1. Справа 20. Арк. 1-6; арк. 7.

9. ЦДІАЛ. Фонд 368. Опис 1. Справа 58. Арк. 1-9.

10. ЦДІАЛ. Фонд 368. Опис 1. Справа 56. 45 зв., 45.

11. ЦДІАЛ. Фонд 368. Опис 1. Справа 68. Арк. 229.
12. Томашівський С. «Історичний момент». «Діло». 1914. Ч. 34. С. 1-2; Ч. 36. С. 2-3.
13. Томашівський С. Новорічне бажанє. «Діло». 1914. Ч. 8571 (Ч. 1-25). (4 лютого). С. 1.
14. Томашівський С. Святочні збори членів Наукового Товариства ім. Шевченка [Промова С. Томашівського з нагоди ювілею Тараса Шевченка]. «Діло». 1914. 10 березня. Ч. 53. С. 4. (див. також: ЦДІАЛ. Фонд 368. Опис 1. Справа 68. Арк. 118-120. Рукопис. (Підпис: С. Томашівський)).
15. Халак Н. Не втрачені праці з історії Галичини і Волині. *Літопис Волині*. Луцьк, 2024. Ч. 30. С. 53-65.
16. Рукопис плану п. н. «Королівство Галичини і Володимирії» зберігається серед нотатків та чорнових записів історика (ЦДІАЛ. Фонд 368. Опис 1. Справа 68. Арк. 229. (Рукопис. Без підпису. Німецька мова)).
17. Статтю С. Томашівський завершив оцінкою Акту від 5 листопада 1916 р. Недописаний останній абзац мав містити цитату маніфесту Української парламентської репрезентації з протестом проти входження етнічних українських земель до планованої Польської держави. На титулі назви архівної справи невірний підзаголовок праці і датування (див.: ЦДІАЛ. Фонд 368. Опис 1. Справа 13. 12 арк.).
18. Незавершений рукопис цієї статті зберігається.
19. Розвідка опублікована у лютому-березні 1915 року у газеті «Діло».
20. Галичина перед приєднанням до Австрії. ЦДІАЛ. Фонд 368. Опис 1. Справа 14. 11 арк.; Справа 56. 57 арк.
21. Сеньобос, Ш. Австрія в XIX ст.; з фр. переклав і пояснив С. Томашівський. Львів, 1901 (З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка під зарядом К. Беднарського). 105 с. (Наукова бібліотека; ч. 4). (Ch. Seignobos, Histoire politique de l'Europe contemporaine. Évolution des partis et des forms politiques 1814-1896. Paris: Colin, 1897. pp. XII+814).
22. ЦДІАЛ. Фонд 368. Опис 1. Справа 63.
23. ЦДІАЛ. Фонд 368. Опис 1. Справа 38.
24. Галичина під німецько-австрійським правлінням. ЦДІАЛ. Фонд 368. Опис 1. Справа 14. Арк. 3, 11, 10, 6, 6 зв.
25. Галицька проблема. ЦДІАЛ. Фонд 368. Опис 1. Справа 13. 12 арк. Німецька мова. Рукопис. Чернетка. Фрагменти.
26. Галичина перед приєднанням до Австрії. ЦДІАЛ. Фонд 368. Опис 1. Справа 14. 11 арк.; Справа 56. 57 арк. Німецька мова. Рукопис. Чернетка. Фрагменти. Переклад, послідовність аркушів при перекладі: Справа 14. Арк. 1, 2, 8, Справа 56. Арк. 43, 44, 44 зв., Справа 14. Арк. 7, 5, 4, 4 зв.; Справа 56. Арк. 47 зв., 47, 46 зв.; Справа 14. Арк. 9.
27. Томашівський С. «Історичний момент». «Діло». 1914. Ч. 34, 36.
28. Левицький К. «В історичну хвилю». «Діло». 1914. Ч. 33.
29. Томашівський С. «Історичний момент». «Діло». 1914. Ч. 34. С. 1-2; Ч. 36. С. 2-3.
30. Святочні збори членів Наукового товариства ім. Шевченка.
31. Томашівський С. Новорічне бажанє. «Діло». 1914. Ч. 8571 (Ч. 1-25). (4 лютого). С. 1.
32. Ініціатива зміни календаря, яку підняв історик, на той час вже мала свою традицію: перший раз вчений прилюдно порушив справу реформи календаря на Першому українському просвітно-економічному конгресі у 1909 році. З його ініціативи товариство «Просвіта» прийняло тоді окрему резолюцію, яка доручила Головному віділові у порозумінні з духовними властями, просвітно-науковими й економічними інституціями провести публічне обговорення.
33. «Українська історіографія 19 в.». ЦДІАЛ. Фонд 368. Опис 1. Справа 19. Арк. 1.

References

1. Khalak N. Ne vtracheni pratsi z istorii Halychyny i Volyni. *Litopys Volyni*. Lutsk, 2024. Ch. 30. S. 53-65.
2. Tsei fakt istoryk zafiksuvav 31 serpnia 1916 roku u donesenni pro zapodiiani rosiiskymu soldatamy shkody tovarystvu, adresovanomu do Voiennoho ministerstva u Vidni: Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Lvovi (dali – TsDIAL). Fond 368. Opys 1. Sправа 137: Lysty S. Tomashivskoho do Ministerstva viiny u Vidni (1916 r.). 18 ark.
3. S. Tomashivskiyi. Korolivstvo Halychyny i Volodymyrii. «Dilo». Lviv, 1916. Ch. 104. S. 2-3.

4. Plan knyhy "Korolivstvo Halychyny i Volodymyrii". TsDIAL. Fond 368. Opys 1. Sprava 56. 45 zv., 45 ark. Plan pratsi.
5. "Korolivstvo Halychyny i Volodymyrii". TsDIAL. Fond 368. Opys 1. Sprava 68. Ark. 229.
6. Plan vydannia serii knyh "Istoriia Halychyny i Volodymyrii". TsDIAL. Fond 368. Opys 1. Sprava 58. Ark. 1-9.
7. Plan vydannia serii knyh pro Halychynu i perelik zaluchenykh osib. TsDIAL. Fond 368. Opys 1. Sprava 20. Ark. 1-6; ark. 7 zmist.
8. TsDIAL. Fond 368. Opys 1. Sprava 20. Ark. 1-6; ark. 7.
9. TsDIAL. Fond 368. Opys 1. Sprava 58. Ark. 1-9.
10. TsDIAL. Fond 368. Opys 1. Sprava 56. 45 zv., 45.
11. TsDIAL. Fond 368. Opys 1. Sprava 68. Ark. 229.
12. Tomashivskiy S. «Istorychnyi moment». "Dilo". 1914. Ch. 34. S. 1-2; Ch. 36. S. 2-3.
13. Tomashivskiy S. Novorichne bazhanie. "Dilo". 1914. Ch. 8571 (Ch. 1-25). (4 liutoho). S. 1. 282 Khalak Nadiia • Konstruiuvannia ukrainskoi istorychnoi svidomosti v Halychyni...
14. Tomashivskiy S. Sviatochni zbory chleniv Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka [Promova S. Tomashivskoho z nahody yuvileiu Tarasa Shevchenka]. "Dilo". 1914. 10 bereznia. Ch. 53. S. 4. (dyv. takozh: TsDIAL. Fond 368. Opys 1. Sprava 68. Ark. 118-120. Rukopys. (Pidpys: S. Tomashivskiy)).
15. Khalak N. Ne vtracheni pratsi z istorii Halychyny i Volyni. Litopys Volyni. Lutsk, 2024. Ch. 30. S. 53-65. 16. Rukopys planu p. n. «Korolivstvo Halychyny i Volodymyrii» zberihaietsia sered notatkiv ta chornovykh zapysiv istoryka (TsDIAL. Fond 368. Opys 1. Sprava 68. Ark. 229. (Rukopys. Bez pidpysu. Nimetska mova)
17. Statti S. Tomashivskiy zavershyv otsinkoiu Aktu vid 5 lystopada 1916 r. Nedopysanyi ostannii abzats mav mistyty tsytatu manifestu Ukrainskoi parlamentskoi reprezentatsii z protestom proty vkhodzhennia etnichnykh ukrainskykh zemel do planovanoi Polskoi derzhavy. Na tytuli nazvy arkhivnoi spravy nevirnyi pidzaholovok pratsi i datuvannia (dyv.: TsDIAL. Fond 368. Opys 1. Sprava 13. 12 ark.). 18. Nezavershenyi rukopys tsiiei statti zberihsia.
19. Rozvidka opublikovana u liutomu-berezni 1915 roku u hazeti "Dilo".
20. Halychyna pered pryiednanniam do Avstrii. TsDIAL. Fond 368. Opys 1. Sprava 14. 11 ark.; Sprava 56. 57 ark.
21. Senobos, Sh. Avstryia v KhKh st.; z fr. pereklav i poiasnyv S. Tomashivskiy. Lviv, 1901 (Z drukarni Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka pid zariadom K. Bednarskoho). 105 s. (Naukova biblioteka; ch. 4). (Ch. Seignobos, Nistoire rolitique de l`Eurore contemporaine. Évolution des partis et des forms politiques 1814-1896. Raris: Solin, 1897. pp. Khll+814).
22. TsDIAL. Fond 368. Opys 1. Sprava 63.
23. TsDIAL. Fond 368. Opys 1. Sprava 38.
24. Halychyna pid nimetsko-avstriiskym pravlinniam. TsDIAL. Fond 368. Opys 1. Sprava 14. Ark. 3, 11, 10, 6, 6 zv.
25. Halytska problema. TsDIAL. Fond 368. Opys 1. Sprava 13. 12 ark. Nimetska mova. Rukopys. Chernetka. Frahmenty.
26. Halychyna pered pryiednanniam do Avstrii. TsDIAL. Fond 368. Opys 1. Sprava 14. 11 ark.; Sprava 56. 57 ark. Nimetska mova. Rukopys. Chernetka. Frahmenty. Pereklad, poslidovnist arkushiv pry perekladi: Sprava 14. Ark. 1, 2, 8, Sprava 56. Ark. 43, 44, 44 zv., Sprava 14. Ark. 7, 5, 4, 4 zv.; Sprava 56. Ark. 47 zv., 47, 46 zv.; Sprava 14. Ark. 9.
27. Tomashivskiy S. «Istorychnyi moment». "Dilo". 1914. Ch. 34, 36.
28. Levytskyi K. «V istorychnu khvyliu». "Dilo". 1914. Ch. 33.
29. Tomashivskiy S. «Istorychnyi moment». "Dilo". 1914. Ch. 34. S. 1-2; Ch. 36. S. 2-3.
30. Sviatochni zbory chleniv Naukovoho tovarystva im. Shevchenka.
31. Tomashivskiy S. Novorichne bazhanie. "Dilo". 1914. Ch. 8571 (Ch. 1-25). (4 liutoho). S. 1.
32. Initsiatyva zminy kalendaria, yaku pidniav istoryk, na toi chas vzhe mala svoiu tradytsiiu: pershyi raz vchenyi pryliudno porushyv spravu reformy kalendaria na Pershomu ukrainskomu prosvitno-ekonomichnomu kongresi u 1909 rotsi. Z yoho initsiatyvy tovarystvo "Prosvita" pryinialo todi okremu rezoliutsiiu, yaka doruchyla Holovnomu vydilovi u porozuminni z dukhovnymy vlastiamy, prosvitno-naukovymy y ekonomichnymy instytuttsiiamy provesty publichne obhovorennia.
33. «Ukrainska istoriohrafiiia 19 v.». TsDIAL. Fond 368. Opys 1. Sprava 19. Ark. 1.

Nadiya HALAK

<https://orcid.org/0000-0003-1582-5518>

Candidate of Historical Sciences,

Senior Researcher

*of the M. Hrushevsky Institute of Ukrainian
Historiography*

*and Source Studies of the National Academy of
Sciences of Ukraine*

nadia.bortnyak@gmail.com

**Construction of Ukrainian historical
consciousness in Galicia on the eve of the
Great War of 1914-1918 in the works of
Stepan Tomashivsky**

The article studies manuscript materials from the legacy of the prominent Galician historian and publicist Stepan Tomashivsky (1875–1930). For the first time, historical and historiosophical works written by the scientist on the eve of the First World War were introduced into historiographic circulation and analyzed, in particular: “Galicia before accession to Austria”, “Galicia under German-Austrian rule”, “The Galician problem”, “The system of Austria-Hungary”, “The first partition of Poland (1772)”.

These works concern the political history of Ukrainian lands and the legal and political position of Ukrainians from the beginning

of political history to the first decade of the twentieth century. Special attention is paid to the study of the statehood period until the middle of the fourteenth century. and the presence of Ukrainian ethnic lands in the Austrian, later Austro-Hungarian monarchy, domestic policy in the issue of interethnic relations from the end of the eighteenth to the beginning of the twentieth century. The articles contain scientific arguments for the program of Ukrainian politicians of the national-democratic orientation in Galicia, who before the First World War put on the agenda of the legislative and executive bodies of the monarchy the demands of changing the administrative-state division of the state and the formation of Ukrainian national-territorial autonomy in the monarchy. The historian wrote about the progress of the political life of Ukrainians in the monarchy and contrasted it with the absolutist measures of banning Ukrainianism in Russia. In this context, the scientist singled out the historical calling of Galicia as the Ukrainian “Piedmont” and the need to be open to unity with Western civilization. It is emphasized that the analyzed works of S. Tomashevsky are of great importance as examples of insightful historiosophical thinking.

Key words: Galician-Volyn state, historiosophy, Austria, Poland, national consciousness, Ukrainian autonomy.

ГАЛИЧИНА: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ НАРИС

Вступ

Дня 25-го січня 1915 року видано у Відні таку півурядову записку: “Як данські і голяндські часописи повідомляють, чимало російських часописей розглядає думку відокремленого миру з Австро-Угорщиною, при чім Східна Галичина мала б бути відступлена Росії, а Сербія прилучена до Австро-Угорщини. З сього видно, що принаймні якась сильна партія в Росії покинула Сербію. Інші комбінації тих російських органів преси розв’язуються самі собою. Ми не думаємо покидати се, що по батьках одержане і про відступлення якого коронного краю або й якої його частини не може бути мови серед ніяких обставин”.

Ми не знаємо ані імен тих російських часописей, ані докладнішого змісту їх міркувань на сю тему, маємо навіть сумніви щодо докладності їх переказання згаданою нейтральною пресою; одначе вага наведеного комунікату не в тім, а в самій його появі і в недвозначнім означенню стано-

вища кермуючих кругів монархії супротив яких-небудь планів відчуження Галичини. Поява комунікату в’яжеться, мабуть, тісно з недавно докраною особистою переминою у веденні заграничних справ Австро-Угорської монархії; потреба ж розвіяти всякі сумніви щодо комбінацій із Галичиною лежала, може, не так у тім, що появилися знаменні голоси російської преси, як радше у сім, що від довшого часу кружляли серед широкої публіки поголоски, що монархія буцімто згодилась би, під певними умовами, окупити мир відкупленням Галичини й Буковини. Сі поголоски, роздувані нераз до недоречности, зустрічали серед тої ж публіки не лише віру, а також подекуди і признання (до теп: “Галичина побитому!”), тим більше, що в подаванім столичною щоденною пресою духовім кормі дуже мало слідно почуття територіяльної цілоти й недоторканности монархії, почуття, що є передумовою кожного здорового державного організму. Знайшла-

ся навіть одна галицька політична група, яка явно й постійно зазначувала й зазначає своє протиросійське становище, а тепер подала високим властям монархії матеріял з порадою – відступити Росії Східну Галичину, лише не за Сербію, а за рос[ійську] Польщу... Тому-то добре сталося, що наведений угорі комунікат появився, хоч із деяким опізненням, і прочистив політичну атмосферу зі сплетень, які при деякій своїй недоречності викликали і в українських політичних кругах неспокій, а навіть роз'ярення. Джерело сих почувань лежить наперед у свідомості всіх українців, що вони один-одинокий з усіх народів, інтересованих у сій війні, який усе своє національне добро, на політичній і культурній полі, поклав у нинішній кривавій світовій грі на австрійську карту і в данім разі боїться зазнати найфатальнішого для всієї будущини заводу; та, може, ще більше викликані сі почування глибоким жалем українців, що і в сій хвилі, коли монархія – більше, ніж котра інша воююча держава – zagrożена у своїм існуванні, все ще панує давнє незрозуміння значення Галичини для Наддунайської монархії і для цілої Середньої Європи. *Бо українці пройняті наскрізь ідеєю, що не тільки монархія необхідна для дальшого розвитку українського народу, лиш також і ся, що найменше у тім самім розмірі [за]інтересована у посіданні хоч дотеперішньої української території.*

Отсе переконавання зродило й появу отсих заміток. Небезпека відчуження Галичини – після поданої угорі міродатної енуціяції – мабуть, проминула; зрозуміння ваги нашого краю для монархії здобуває, мабуть, собі доступ до головних керманичів її; все-таки отсі стрічки не повинні бути зайві. Не лише широка публіка, також поважні політичні круги, а навіть дипломатичний світ бачать у Галичині в сім історичнім моменті мало щобільше як звичайний, один із головних у теперішній війні, терен боротьби; натомість не слідно зрозуміння безсумнівного факту, що *сей світовий пожар, який має рішити про дальшу долю Європи, а може, й світу, повстав із-за Галичини і що вислід війни тісно злучений із політичною долею сього краю.*

Щоб умотивувати отсю тезу, треба наперед усталити історичну відповідальність за те, що австрійсько-сербський конфлікт розгорівся до теперішних розмірів. Се дивно, що навіть в опінії Центральних держав – Австро-Угорщини і Німеччини – не видно ще рішення, на кім спочиває ся відповідальність, або, кажучи образово, хто в сім світовім пожарі був палієм... Приклад, хоч би у Німеччині. Коли ще 30 липня цісар Вільгельм в телеграмі до царя ясно зазначив, що “вся вага рішення спочиває на твоїх (царських) плечах і вони мусять двигати відповідальність за війну або мир”, і коли сей погляд панував неподільно в

цілій державі, то згодом почато в деяких тамтешніх кругах усю вину складати на Англію. Вислів такого погляду маємо хоч би у недавній (22. І.) енуціяції німецького кронпринца, признаваній і ширшими кругами: “Ми переконані, що прийде день, коли російський і французький нарід пізнає, що він тільки виконує низькі послуги Англії”. Хоча теперішня ненависть до Англії у Німеччині зовсім зрозуміла, хоч Англія – найтяжчий противник обох союзних держав, то все-таки се не повинно затемнювати очевидного факту, що Англія в добре зрозумілім своїм інтересі, серед найкорисніших для себе дипломатичних відносин, мусіла приступити до війни, зачатої ким іншим, а саме Росією. Так, а не інакше рішають документи, які мають право бути одним критерієм у

сім напрямі. На основі критичної аналізи відомих документів дійшов визначний член німецького правительства д-р Гельфферіх до висновку, що “Росія є палієм, а Франція й Англія – співвинними”. Сей висновок – прийнятий найповажнішими політиками і публіцистами – скріплює вимовно пізніше видання “Австро-Угорська червона книга”, що не лишає й тіні сумніву щодо історичної вини Росії.

Інша річ із питанням: задля чого Росія допустилася сього злочину? Документи, видані досі, мовчать про се, а політики й публіцисти висловлюють лише більш-менш бистроумні здогади на тему мотивів і цілей російської політики. Полишаючи на боці такі пояснення, як пімста Росії за анексію Боснії, за утворення Албанії, або оборона Сербії, панславизм і т. п.,

К. Ауер. Жовква

бачимо лиш одне поважне мотивування: Росія у своїм змаганні до Царгорода й Дарданеллів хоче зруйнувати Австрію й підрізати Німеччину. Сей погляд, висловлений м[іж] ін[шим] і в передмові до “Австро-Угорської червоної книги”, і він уважається загальнодогмою в оцінці російської політики. Проте, одначе, правдивість сеї догми дуже зглядна. Певно, ніхто не стане заперечувати, що межі політичними ідеалами Росії, ще від XVIII в., є й ідеал царгородський і що в новіших часах російська політична ідеологія переодягає його з давнього романтичного строю (визволення християн, відновлення Східної Римської імперії) у модерний матеріялістичний (вільне незамерзаюче море, обезпечена торгівля і т. п.). Та не менше певне й те, що в теперішній хвилі сі плани належать у сферу політичних мрій, з якими реальна політика мало має діла. Можна навіть сказати, що в теперішніх обставинах і в найближчій будучині зреалізування сих мрій тяжче, ніж коли-небудь давніше: Росія не приближається до сього ідеалу, а віддаляється від нього. А в кожному разі, в часі вибуху Світової війни питання Царгорода не було актуальне, а тим самим не могло бути ані безпосереднім, ані головним мотивом російської зачіпки. У війні, якій дипломатичну основу дала Англія, коли ще не можна було передвидіти становища Туреччини, коли наші вороги покладали багато надій на Болгарію та Грецію

і коли пустили в рух усі впливи на приєднання Італії та Румунії – справа Босфору й Дарданеллів не могла бути платформою порозуміння, бо суперечні інтереси сих держав з собою і всіх разом з Росією на тім полі були б радше довели до обмеження австрійсько-сербського конфлікту, а не до його розпалення на весь світ. Натомість цілком оправдана буде гадка, що Росії просвічувала думка, що після погрому Австро-Угорщини і Німеччини справа Дарданеллів буде актуальніша і корисніша для Росії (“Дорога у Царгород веде через Відень, зг[ля]дно Берлін”). Та се могла бути лиш її задня думка, і коли вона підносилася й підноситься в неурядових або півурядових кругах (прим[іром], Митрофанов, Кочубей, Трубецької й ін.), то хіба на те, щоб по старій майстерній традиції російської дипломатії заслонювати властиві цілі, реальні, близькі і безпосередні. Бо й “пекучість” політичних і господарських вимог Росії чим боржій опанувати сі проливи дуже проблематична. В теорії треба б уявити собі Росію у війні з усіма своїми сусідами (себто з цілим світом); а в практиці – Росія безупинно і дуже корисно розвивалася без відкритого океану і дальше могло б так бути, тим більше, що й від Дарданеллів до відкритого океану не так само далеко, як і від Петербурга. Тому не задля мрій, а задля ближчої і реальнішої цілі почала війну Росія і її союзники. Чим для Англії [є] знищення заморської торгівлі

Німеччини, для Франції – Альзація¹ і Лотарингія, для Сербії – Боснія, для будучої Польщі – східна і західна Пруссія, тим для Росії [є] прилучення Галичини.

Аж дивно, що про сю воєнну ціль Росії і зв'язані з сею ціллю питання політична публіцистика Німеччини й Австро-Угорщини мовчала й мовчить, натомість незвичайно багато присвячує уваги голосам російської преси і політиків про Царгород, які колись Бісмарк систематично легковажив... Чи не замічено у нас цікавої прояви, що російські відзиви про се “дразливе” питання перед тим, за часів поведження російського озброєння були дуже дискретні, а стали особливо відкриті і бундючні від хвили, коли зломилася російська офензива?.. Ціль очевидна: довести до того, щоб евентуальна пропозиція Росії в дусі “Галичина – Сербія” або “Галичина – Польща” у відповідній до того хвилі викликала у політичних і публіцистичних кругах обох союзників вражіння резигнації царського правительства з первісних гордих планів в заміну за галицьку “миску сочевиці” і здобула відповідне трактування... Отсе переячування компетентними чинниками галицької квестії тим дивніше, що вона має свою дуже стару історію, старшу, ніж царгородська, і багату літературу, безмірно багатшу, ніж царгородська; що вона була тим самим знана широкій громаді і могла бути приступна інтересо-

ваним властям і кругам; що, вкінці, львина частина сеї літератури повстала в межах Австрії, в Галичині, де міститься безліч фактів і доказів російських апетитів на сей край. Навіть українська язикова форма переважної кількості сеї літератури мало розгрішує сих інтересованих від неуваги (реферат української преси при Міністерстві заграничних справ А[встро]-У[горщини] заведений щотілько в маю 1914 р., а при Міністерстві внутрішних справ досі його нема!), тим більше, що багато з сеї літератури переодягнуто і в німецьку форму (згадаймо лиш численні статті в “Ruthenische Revue” й “Ukrainische Rundschau”!), а протоколи парламентарних нарад аж кишать від українських промов на сю тему, що містять інформації про російські плани на Галичину; перестороги перед явними і тайними стежками і знарядами сеї політики; апелі до почуття державної цілості і честі; вказівки, якими способами і дорогами можливо спаралізувати успішно відвічні ворожі затії (один із українських послів в одній дотепній промові на тему будучої окупації Галичини Росією виявився прямо пророком, як тепер показалося). Та що ж, сі писання і промови зустрічали замкнені очі і затулені уха в тих, для кого вони були призначені. Ні безліч шпійонських афер у Галичині, ні оргії вандрівного рубля, ні політичні процеси, ні навіть атенати (у відворотнім напрямі, ніж у Боснії!) не були в силі захитати

¹ [Ельзас – історичний регіон на північному сході Франції].

стоїчного спокою сфер або усунути тупе легковаження столичної преси. Бо про Галичину зналося, і хотілося знати, виключно лиш те, що мало *placet* т[ак] зв[аного] галицького міністерства. Не хочемо впевняти, щоб отся традиційна тактика була й у нинішнім моменті догмою австрійської державної політики, все-таки замало ще слідно фактів, що свідчили б про порвання з дотеперішньою традицією, і тому політична совість українського народу приневолює ще раз, може в останнє, добиватися уваги і слушної оцінки обопільної жизненної справи.

Згори чуємо скептичний заміт: невже таке авансування далеко не перед-нього краю до ролі головного бастиону не України, а монархії об'єктивно оправдане? Невже задля нього оплатилось би, матеріяльно й морально, хоч би в Росії, розпалювати світовий пожар, що веде за собою руїну і нужду, яких від гунських часів світ не видів? У переконанні, що такі питання будуть подумані або висловлені, написані дальші стрічки.

P. S. Сі замітки були вже зложені, коли тутешні часописи подали відомості про засідання російської Думи 9 лютого. Заступники правительства (Горемикін і Сазонов) вплели у свої промови також фрази про Царгород і відкрите море як сподіваний наслідок вмішання Туреччини. Сі театральні фрази своєю формою і змістом не роблять цілком враження серйоз-

ности, особливо, коли їх поставимо побіч величання Горемикіним польсько-російського братерства й обвинувачення Сазоновим Німеччини за її буцімто ворожу політику супротив Росії на різних теренах, а не найменше на галицькім. Та до сеї частини промови російського міністра заграничних справ, який не перший раз удостоює Галичину своєю увагою, повернемо ще.

Опубліковано за: "Діло". Відень, 1915. 13 лютого. Число 214 (6). С. 4-6. (Підпис: С. Т.).

I. Край

"Королівство Галичини і Володимирії з Великим князівством Краківським, Освенцімським і Заторським" – як видно з його урядової назви – се продукт зложеного історичного процесу. Коли, одначе, відмежимо від себе поодинокі історичні складові частининішнього коронного краю, то побачимо, що скорочена (многим одиноко знана) форма його назви – "Галичина" – зовсім оправдана й задля означення цілого простору. Поведім від того місця на Сяні, де державна австрійсько-російська межа біжить руслом сеї ріки, коло міста Рудинка, лінію, легко зігнути до заходу, поміж Ряшевом² на сході і Сендзішовом на заході, в напрямі Чудеца, Стрижова, Коросна і Дуклі до угорської границі. По східнім боці сеї межі маємо істо-

² [Ряшів; *пол.* Rzeszów].

ричні краї: королівство Галичини (з Північною Буковиною мало не в цілості) і частину (у сточищі р. Бугу) королівства Володимирського, які і в історії були зв'язні як з'єдинені політично королівства. По західнім боці згаданої границі маємо частину території колишньої Малопольщі (Вел[икого] князівства Краківського, князівства Судомирського, між долішнім Сяном і Вислокою) та маленькі простори двох шлезьких князівств³ – Освенцімського і Заторського.

Ся історична межа, як бачимо, сьогодні майже не має природних основ, хоч показала дуже тривкою (до середини XIV в., протягом мало не чотирьох століть, була державною, а потім ще стільки адміністративною границею), однак в найдавніших віках не хибувало їй і природної підстави, у непрохідних пралісах над Вислокою, скріпленої ще фактом, що вона розділяла оба головні племена нин[ішньої] Галичини – українців на сході від поляків на заході. Остання – етнографічна – межа підпала згодом певним переминам: на півночі, над долішнім Вислоком, вона пересунулася майже до самого Сяну, на полудник, у Карпатах, пересунулася сильно до заходу, аж поза р. Попрад. Тут треба ще зазначити, що часто вживаний поділ коронного краю на Східну і Західну Галичину (який, по думці реформ 1846-[18]50 [pp.] мав

утворити дві окремі адміністративні одиниці, згодом, однак, обмежив свою важність на судовий устрій краю та деякі маловажні адміністративні окремішності), що сей поділ являється комбінацією історичної й етнографічної границі, очевидно, на некористь української частини, бо узгляднює здобуток польської мовної території, а ігнорує здобуток української, який, беручи територіально, утворює більший від польського. Подібне відношення і між двома історичними складовими частинами нинішнього коронного краю: територія колишніх королівств Галичини і Володимирії обіймає три четвертини, а з сього простору на саму історичну Галичину припадає яких п'ять шестин. Коли ж візьмемо ще під увагу й Буковину, яка у значній часті географічно й історично належить до Галичини, то бачимо, що поняття Галичини історичної і теперішньої (австрійської), загалом беручи, доволі сходяться з собою і тому в дальших увагах не будемо відокремлювати обох понять, хіба лиш там, де сього вимагатиме докладність вислову.

Галичина, з географічного пункту погляду, не є вповні однозначний край, проте має визначні своєрідні прикмети, які надають йому спеціальне – аж виїмкове – становище на межі Східної і Середньої Європи і підносять його до категорії окремих Європейських індивідуальностей. Вздовж полуднево-західного боку її тягнеться

³ [Силезія].

хребетний стовп, карпатський вал, що постійно скріплюється у полуднево-східнім напрямі. З геологічного чи загальноморфологічного пункту погляду ся частина Карпат – між Татрами і Роднянськими горами – може, й мало цікава, зате з політично-географічного боку вона многоважна. Увесь край, що приріс до сього гірського хребта і творить немов його широкі підвалини (фундамент), обернений по вказівках сеї хребетної основи – у північно-східнім напрямі. Як середньовічне підгороддя при підніжжю кріпкого замку, має край, із одного боку, сильне опертя й захист, із другого – певну обережність у своїм територіяльнім розвитку і примус розвиватися лише в означенім напрямку. І дійсно, мало в Європі гірських валів, щоб були так самою тривкою політичною межею, як Карпати; хіба Піринеї можуть рівнятися з ними. В сім також поясненні, чому жителі Галичини розмірно незначну роль відіграли в історії Західної Європи, а таку переважну в історії Східної, чого вимовний доказ дістав хоч би у сім факті: коли галицька (і володимирська) людність була в силі колонізувати величезні простори понад Дністром, Бугом і Дніпром, то в полудневім і західнім напрямі встигла заселити лише сам головний хребет Карпат. Звідси, й особливо з лукової лінії гір, впливає й різниця між обома підгір'ями, галицьким і угорським. Перше зв'язане нерозривно із головним хребтом, творить немов

органічне продовження його, одно велике передмур'я (*glacis*) у північно-східну сторону; друге ж, чи то скорим спадом у надтиснянський низ, чи то напрямом бічних хребтів, виявляє певну дисгармонію з головним фортом – великим карпатським валом. Коротко кажучи – з двох політичних сил, що межують із собою на сих верхах, перевага з самої природи по боці північного сусіда. Тим-то виясняється, чому в історії кожна середньоевропейська держава, що оперла свої межі об Карпати, мусіла безупинно змагати до того, щоб опанувати й північний бік Карпат, галицьке підгір'я, з усіма його приналежностями.

Погляньмо лише на мапу Європи та переконаємося, що Галичина – то один із найбільше центральних її країв; переконаємося, що з Перемишля до Бреста над Антлантисом так само далеко, як до Астрахані над Каспієм; до Відня так само далеко, як до Києва; до Пустоозерська над Ледовиком – як до Гібралтару; до Петербурга як до Рима; до Стокгольма як до Солуня; до Копенгагена і Сунда – як до Царгорода і Босфору. Що ся осередність положення Галичини не вповні виявилася в дотеперішнім її політичним становищі, се пояснюється тим очевидним фактом, що “європеїзація” Східної Європи в економічнім і культурнім напрямі ще дуже не давня, що Катеринославщина, то ще не Шлезьк, а Чорне море ще і в приближенню не має такого зна-

чення, як Балтик, хоч, без сумніву, вже є на дорозі до здобуття його ваги, а може, й перевищення. Все така й давніша політична історія Галичини має – як побачимо нижче – багато прикмет такого центрального характеру.

Посідання Галичини дає середньоевропейській державі перевагу над краями Східної Європи. Бо, без пересади, Галичину можна назвати історичними воротами чи, як хто хоче, ключем між двома половинами Європи. Ся важна роля умовлена, окрім значення Карпат, також політично-географічним характером цілої галицької території. Перемишль – се головна твердиня не лише Австро-Угорщини (як твердиня виступає він у першій історичній звістці про нього), а й цілої середини Європи супротив Сходу. Тут аналогічні ворота, як Бельфорт-Штрасбург між Західною і Середньою Європою. Між сточищами Сяну і Дністра, Бугу і Стиру тягнеться Великий Європейський вододіл, що в політичній історії відіграв більшу роль, ніж самим політикам здається. Тому володіння такою важною вихідною і перехідною територією є для даної держави не лише імперативом закону самоудержання, а й найліпшою гарантією політичної переваги над просторами, що тут мають свій початок. Такими просторами є Посяння і Побужжя (до півночі), Подністров'я, Побожжя, Погориння і Постир'я (до сходу), що відкривають величні перспективи політичного й економічного

розвитку прикарпатської держави. Не треба забувати, що Галичина з сусідніми краями на сході – з природи одна з найбагатших в Європі, а під доброю адміністрацією була б благословенною землею з усіми даними для автаркії (добра земля, багаті ліси, нафта, сіль, залізо, вугіль і т. ін.). Правда, Галичина не має природних границь до півночі і сходу й тому питання оборони, які велять політичну межу пересувати з карпатського хребта на Дністер, Сян і Львівсько-Томашівське розточчя, так силують до дальшої експансії в сім напрямі доти, доки не зустрінеться природна границя на Пінських болотах, Дніпрі і Чорнім морі. Правдивість сього твердження доказує історія політична і воєнна Галичини. З неї видно, що *сей край належить до найбільше оспорюваних в Європі, з якого володінням держави доходили до найвищого політичного розвитку, а з його утратою були засуджені на поступенне знидіння*. За сей край пролилося дуже, дуже багато крові(т[ак] зв[ана] людова етимологія звідси виводила й назву “Червоної Русі”); коли менше, як у Ломбардії, Бельгії, Ельзасі, Шлезьку, то лиш тому, що Галичина довгі віки лежала осторонь західноєвропейського економічного і культурного життя.

Сьому політично-географічному становищу Галичини відповідає вповні й її етнографічний і культурний характер. Сей край лежить також у самій середині слов'янського світу, а українці,

його жителі, творять під язиковим оглядом типову перехідну слов'янську групу, яка, сполучаючи в собі елементи східного і західного, північного й південного слов'янства, творить своєрідний і самостійний тип у сім'ї слов'янських народів. Поміж науковими теоріями про правітчину слов'ян, без сумніву, найкраще заргументована та, що сю правітчину кладе на Галицько-Володимирські землі. Так само в антропологічному та етнологічному огляді українські галичани творять осередну, перехідну громаду не лише у слов'янським, а й в Європейським світі. Навіть культурне життя краю носить визначні прикмети того осереднього і перехідного характеру: не лише чотири різні релігійні обряди перемішані з собою, а й у пануючим греко-католицьким гармонійно сполучений східний обряд із західними догмами, візантійський стиль церков – із західною вокальною і пластичною штукаю. Так є не лише тепер, так було завсіди.

До сеї різnorodної ваги сього краю прилучає[ть]ся ще один момент, надзвичайно актуальний у нинішній хвилі, – національно-політичний. Галичина, в її історичних межах, племінно майже одноцільна; заселена племенем, якого вісім десятин – поза теперішніми межами, у південній Росії, на просторах природної і відвічної експансії краю, аж до натуральних границь. Різниця в національно-політичному становищі українців по сім і по тім боці австрійсько-російського кор-

дону така, що вище розви[ну]тій, хоч малій частині сього народу, в Галичині, припала роля (не перший раз в історії) бути розсадником політичної думки і національної свідомости серед одного з найбільших народів Європи – ідей, які самі собою мусять вести за собою політичний і господарський зріст цілої України, однозначний з остаточним упадком тої темної сили, що від довгого часу висить над Європою – з упадком Росії.

Опубл. за: "Діло". Відень, 1915. 20 лютого. Ч. 215 (7). С. 6-7.

(Підпис: С. Т.)

II. Історичний огляд

1. *Початки політичного життя Західної України.* Галицько-володимирські землі виступають на історичну сцену розмірно дуже пізно (після Київщини!), бо щотілько під кінець X в. Про час перед тою датою можемо висловлювати лише більше-менше бистроумні здогади. Поминаючи спірне питання, чи переказані арабськими письменниками звістки про велику і сильну слов'янську державу "Велиняна" (десь около VIII-X в.) зв'язані з українською Волиною чимось більше, ніж подібністю імен, чи ні, можна усталити деякі дані з-перед вище означеного історичного моменту.

Край над середнім Сяном і Дністром мусив бути заселений тою самою (українською) людністю, що жила й над Бугом і Стиром. На розточчю між тими ріками пере-

хрещувалися здавна три Європейські торговельні шляхи: один із Угорщини до Прибалтійських країв, другий – зі Шлезька у Київщину і Дніпро, та третій з перехрестя сих обох, уздовж Дністра і Пруту до устя Дунаю. Нинішні головні залізничні лінії в Галичині сходяться докладно з напрямом тих шляхів.

Сей важний комунікаційний вузол став уже дуже рано предметом завойовницьких змагань сусідніх державних організацій. З великою правдоподібністю можна впевняти, що се місце стояло під політичним впливом аварів (568–799), яких велика Наддунайська держава є дуже цікавим прототипом нинішньої Австро-Угорської монархії. По аварським розгромі згадана частина нинішньої Галичини попала, мабуть, у якусь зв'язь із головним переємником Аварської держави, з Великоморавським союзом (830–905). Коли мадари положили кінець сій – можна б сказати – другій передотечниці нинішньої Наддунайської монархії, то Галицьке Закарпаття, наскільки не встигало удержати своєї повної самостійності, підпало, ймовірно, під вплив Києва, де тоді норманські князі клали основи під політичну будівлю старої Русі. Та не надовго, бо з ослабленням власті їх у другій половині – середині X в. відчулася на північній боці наших гір сила Чеської держави, яка у 2-й половині того віку встигла розтягнути свої впливи на всі простори колишнього Великоморавського

союзу, м[іж] ін[шим] на Поодря (Шлезьк), Повисля (пізн[іше] Малопольща з Краковом) і Словачину. Тоді-то власть чеських князів (більше або менше фактична) розтягнулася далеко на схід – по джерела рр. Бугу і Стиру (себто по Броди – дуже старинну місцевість), та, мабуть, на часи сього чеського володіння треба покласти початок Перемишля (Перемишль = Перемисль город, себто город Перемисла; подібно як Ярославль, Володимирь = город Ярослава, Володимира). Та отся світлість Чехії триває не довго; одна з перших її територіяльних страт довершилася на території нинішньої Галичини.

Київський вел[икий] князь Володимир В[еликий], властивий основатель Староруської держави, зараз на початку своєї діяльності дав позір на Європейське роздоріжжя в нашій країні і в поході воєнним 981 р. здобув Перемишль (се перша історична звістка про славу сьогодні твердиню) та т[ак] зв[ану] “Україну”, себто цілий ряд городів по лівій боці р. Буг, між ними найважливіший Червен (положення його непевне – як не коло Комарова, то коло Холма; він дав назву цілій території: “Червенські городи”, “Червенська земля”, опісля польськими хроністами фальшиво змінено і розтягнуто на цілу Галичину як “Червону Русь”), та весь край, по Вепр і Вислок, піддав зверхності Києва. Про реванш Чехія не могла думати, бо незабаром (999) постигло її більше нещастя:

Галіцка-Волинське князівство у XIII ст. за «Гістарычны Атлас Беларусі. Т.1. Варшава-Менск, 2008.

утрата в користь новозорганізованої Болеславом I Польщі Шлезька і Краківщини на постійно, а решти країв – на якийсь час.

Взагалі ж політичний переверт у самім осередку Європи в останніх десятиліттях X в. має епохальне історичне значення. Зокрема, мотиви політики Володимира не безінтересні і для нинішнього політика. Ідея племінної єдності тоді була незвісна (і сама спільність була лише у найперших зав'язках), рішали лише мотиви політичні й господарські. Саме коротко перед тим комунікація Києва з Чорним морем і тодішнім культурним світом була вчасті розірвана, вчасті утруднена турецькими номадами печенігами, що заволоділи чорноморськими степами по обох боках Дніпра; тому заволодіння таким важним вузлом доріг між Бугом – Дністром – Сяном було, очевидно, однією із засадничих вимог в організуванні держави й успіх його давав чималі політичні й економічні користі державі, згл[ядно] князеві. В останніх часах висказувалися навіть погляди, що окупація Галичини Володимиром мала бути вступом до акції в напрямі завоювання Царгорода! Якби матір'ю сього погляду не була задалеко йдуча ретроспективність у вивченні історичних подій, то можна би сказати, що й тоді найпевніша дорога до Дарданеллів вела тудою ж, що й десять віків пізніше... В кожному разі, маємо право висловитися, що заволодіння Галичиною

981 р. причинилося до успішного підбою іншої сили і в іншому напрямі: до запанування християнства і грецької церковної культури у цілій Східній Європі. Нова ся сила, обхопивши і наш край, рішила скоро і раз на все про національно-культурну приналежність тодішніх наших предків.

Політична й економічна вага Галичини спокусила по смерті Володимира В[еликого] († 1015) польського короля Болеслава зв'язати наново сей край із завойованою на Чехах Малопольщею. Використовуючи незгоду між синами Володимира, [він] за поміч, дану одному з них (своєму ж зятеві Святополкові), одержує лівий бік р. Бугу (1018). Та польська окупація тривала коротко. По смерті Болеслава († 1025), за слабого його сина Мешка II, відвоював Червенські городи вел[икий] князь Ярослав, син Володимира (1030 і 1032) і скріпив західну межу своєї держави новим городом на лівім боці Сяну – Ярославлем. Від того часу західна і південна границя нашого краю зі зверхнього боку не була тривало переломлена до самої середини XIV в.

[Рукописна вставка: З другого боку, й сей край не дав себе тривало зв'язати з осередком тодішньої Русі – Києвом. Економічно-географічні й племінно-культурні окремішності західних земель – Волині й Галичини – перли їх до нац[іонально]-політичної окремішності і творення самостійних осередків нац[іонально]-політичного життя.

Сей сепаратизм від Києва, що тоді був символом єдності всієї Русі, як тепер Москва чи Петербург, доводить до того, що у 80-х роках XI в. являється Галичина під володінням 3-х братів Ростиславичів]⁴.

2. *Самостійна Галицька держава XI і XII в.* Староруська держава зі своєю столицею у Києві відіграла в історії Східної Європи подібну роль, як Франконська держава – у Західній із столицею в Ахені. Обі держави не могли удержатися довго в об'ємі свого найбільшого зросту, наслідком географічних, господарських, культурних і немоловажних династичних обставин та різниць, і розпалися рано на більш органічні і природно умовлені державні твори. При сім процесі навіть первісні назви обох державних великанів зазнали подібної долі: обі на своїм первісному ґрунті зійшли до ролі партикулярного означення (русини, франки), а своє державно-політичне і національне значення удержали по нині на первісно чужій, завоюваній території (Росія, Франція). Хід історії в обох половинах Європи не дає підстави ані німцям, ані українцям жалувати, що їх первісні універсальні монархії не удержалися, бо якраз сей упадок причинився до витворення їх національних індивідуальностей.

Упадок Староруської держави почався дуже рано: вже Володимирів син Ярослав не володів цілою спадщиною (лиш по Дніпро), а

по його смерті(† 1054) сей процес розвивався скоро, а назверх виявлявся найбільше постійним упадком політичного значення Києва. Причини його падіння були: 1) опанування степів половцями, що були далеко тяжчим ворогом, ніж їх попередники печеніги (знищені Ярославом 1036 р.), і що зіпхнули столицю старої Русі до становища крайнього города; 2) численність династії і хиби її фамілійного права тягли за собою ділення держави і межусобиці, головно за честь сидіти на Київським престолі, аж до злобного руйнування предмету спору; 3) розвій провінцій, положених щасливіше від Київщини, і змагання їх династій до повної незалежності і до панування над Києвом. Всі ті причини довели до того, що по сім боці Дніпра почали вже у другій половині XI в. усамоствійнюватися дві головні землі, по сім і тім боці р. Буг, себто Волинь (Володимирія) і Галичина.

Ся остання має вже у 80-х рр. свою власну династію княжу, трьох братів Ростиславичів, що сиділи на окремих уділах, одначе вели спільно дуже одноцільну політику: Рюрик († 1092) – у Перемишлі, Володар († 1125) – у Звенигороді (к[оло] Львова, що опісля займає місце Звенигорода), опісля у Перемишлі, та Василько († 1125) – у Теребовлі. Спадкоємцем усіх уділів став остаточно Володарів син Володимирко († 1152), який осередком політичного життя всієї країни зробив Галич (1134), від якого пішла назва краю. Нова сто-

⁴ [Вставка за: ЦДІАЛ. Фонд 368. Опис 1. Справа 11. Арк. 16-17 (архівної нумерації)].

лиця й ціла земля розцвіла голов-но за Ярослава (1152–1187), якого вла-сть сягала вздовж Дніпра і Пру-та по море й Дунай. На його сині Володимирі II (1187–1199) вигасла перша галицька династія, яка ви-дала ряд визначних індивідуаль-ностей і, т[ак] ск[азати], сотворила Галичину в політичній розумінню.

Се діло політичного усамостій-нення Прикарпаття було дуже трудне і було осягнене після ці-лого ряду кривавих війн, осо-бливо важких до середини XII в., з усіма сусідами, а найбільше з двома: волинською Володими-рією й Угорщиною. Саме геогра-фічне положення Галичини й Во-лодимирії мусіло бути джерелом безнастанних конфліктів між обо-ма краями, згл[ядно] їх князями, що змагались до поширення своїх посіlostей коштом противника. Становище Ростиславичів було в сій боротьбі настільки трудніше, що володимирські князі найшли, окрім поляків, дуже сильного со-юзника в Угорщині, якій молоде князівство не було бажаним сусі-дом. В році 1099 рішили союзники прямо розібрати посіlostі Ростис-лавичів, одначе похід угорського короля Коломана на Перемишль скінчився катастрофою (якраз на сім полі, де в жовтні 1914 р. такої самої долі, від переважно угор-ських оборонців Перемишля, за-знали москалі!). Окружений віду-сіль ворогами князь Володимир-ко найшов для себе союзника аж у суздальській династії Монома-ховичів, які у змаганнях підчини-

ти Київ Суздаlevі (к[оло] Москви, його переємниці) почали довго-літню завзяту боротьбу із волин-ською династією Мстиславичів та з їх знаменитим представником Ізяславом (1136–1156). Антагонізм цих двох княжих династій – то пер-ша історична боротьба між Укра-їною і Московщиною, а союз га-лицького князя з сею другою мож-на б назвати першою проявою політичного москвофільства на нашій землі. І в сій боротьбі бере живу участь Угорщина, очевидно, по боці Ізяслава. Король Гейза II⁵ (жонатий із сестрою Ізяслава) під-німає цілий ряд походів за Кар-пати, одначе велика ся боротьба не принесла рішучого і тривкого успіху жодній стороні, а Київ, го-ловний предмет спору, потерпів найбільше – зруйнований по-вар-варськи суздальцями (1169), стра-тив решту свого передового ста-новища і політичної вартости. Га-личина, мимо тяжких годин, осто-ялася і за Володимиркового сина Ярослава тішилася навіть довшим спокоєм і культурно-господар-ським розвитком. Щотілько за Во-лодимира II стала на короткий час угорською провінцією. Сей князь, прогнаний із Галича володимир-ським Романом, привів угрів, які, щоправда, відібрали наддністрян-ську столицю, одначе посадили в ній угорського намісника (1188), а Володимира ув'язнили і завели на Угорщину. Та князь утік із неволі, найшов поміч у цісаря Фрідріха I,

⁵ [Гейза II (угор. *II. Géza*; 1130–1162) – угорський король (1141–1161 роки) з династії Арпадів].

й засів наново у Галичі (1189). Історичний слід сеї перелетної угорської окупації полишився у титулі угорських королів: *rex Haliciae* або *Galaciae*. По безпотомній смерті Володимира II більше як столітній антагонізм галицько-володимирський закінчився унією обох країв під Ізяславовим внуком Романом В[еликим] (1200).

[Рукописна вставка: З-поміж сусідніх держав лише Угорщина мала вплив. Боротьби, які зводили перші галицькі князі Ростиславичі з володимирськими князями, давали нагоду Угорщині не лише вмішуватися у сі спори, а й спонукали пробувати здобути Галичину для себе. Творення Ростиславичами нової держави за Карпатами, їх войовничий характер, який, певно, нераз виявлявся у набігах на угорський бік гір, ішло в розріз із політикою Коломана, що вспів завоювати Хорватію, Далматію і Боснію. Тому-то він укладається з Ярославом Володимировичем і, за ціну відступлення частини Галичини, рушив 1099 на Перемишль, де, одначе, потерпів велику невдачу.

Ворожнеча між Галичиною й Угорщиною пережила й Коломана, і перших галицьких князів, і виявилася навіть родинним зв'язком (Ґейза II – шваґер Ізяслава Мст[иславича]). Політика Ґейзи II супроти Галичини не була, одначе, диктована заборчими планами, що [з'явилися] аж тільки по смерті Ярослава, коли малоздатний Володимир II утік із Галича на

Угорщину і просив у Бели помочі проти Романа Мстиславича. Супротив угор[ської] помочі Роман покинув Галич, та угри не віддали його Володимирові, лише полишили намісника і залогу, а Володимира потягли на Угорщину, де держали інтернованого. Та сьому вдалося утекти і знайти протектора у Фрідріху I, який подбав у введення його у Галичину. З угорської окупації полишився лише титул *Rex Galiciae*. Угри не вмiли з'єднати собі людину]⁶.

Опубліковано за: "Діло". Відень, 1915. 27 лютого. Число 216 (8). С. 1-3.

(Підпис: С. Т.).

3. *Галицько-Волинська держава*. Це політичний твір Романа – одної з найбільш героїчних постатей в українській історії, хоч званої лише з дрібних літописних фрагментів. Злучення обох ворожих країв в одну політичну цілість було олицетворенням української політичної ідеї против змагань нового панрусизму, репрезентованого після згаданого вище занепаду Києва, суздальсько-московськими князями. Вихований під впливом західноєвропейської культури, прихильник католицизму, бере під свою власть і осередок релігійно-культурного життя Східної Європи, Київ, й обезпечує його своїми лицарськими походами від нападів степовиків – половців з-над Дону,

⁶ [Рукописна вставка за: ЦДІАЛ. Фонд 368. Опис 1. Справа 11. Арк. 18 (архівної нумерації).]

для яких був “львом, тигром і крокодилом”. Розширивши (в порозумінню з Німецьким орденом) свої володіння на північ вздовж Бугу до р. Нарви, володів Роман територією, яка давала йому почесне місце в Європі і робила бажаним союзником. З Угорщиною жив у найліпшій згоді, а в Німеччині був сторонником Гогенштаворів⁷. Як такий, попав він у конфлікт із польським князем Лестком і впав у боротьбі під Завихостом (1205) у розцвіті життя і політичних планів. Одно з найбільших нещасть в нашій історії, та не лише в нашій, а й цілої Середньої Європи. Національне нещастя виявилось в тім, що в державі, заледве сконструйованій Романом, при дитячим віці його синів, віджили всі супротивні течії, яким загальноукраїнська держава була немила або недооцінена, та спровадили на край страшний (40-літній!) політичний заколот, полученний із опустошенням, чужими наїздами, окупаціями і т. ін., а що найважливіше – край став безсильний і безрадний супротив такої світової катастрофи, як інвазія монголів в Європу. Недостачу Європейського передмур'я, у стилі Романа В[еликого], відчули тоді болючо й сусідні краї: Угорщина, Польща, Німеччина.

Оба Романовичі: Данило й Василько, хоч визначні постаті на-

шої історії, не доросли до батькової міри, та головно з вини обставин. У часах патримоніального права, коли держави не відділяє ніхто від особи князя, немовлячий їх вік був найбільшою перепороною у продовженню і довершенню батькового діла. Галицько-володимирська унія, після більш як 100-літньої боротьби між обома краями, мала забагато зверхніх і внутрішніх ворогів, щоб удержатися й далі без глибоких потрясінь. Ідею єдності обох країв репрезентував Данило (1205-1264), і йому прийшлося ждати і боротися, серед успіхів і невдач, як тріумфатор і вигнанець, цілих сорок літ, закися ідея вповні здійснилася. Політичні перепони в сім ряді зусиль походили з боку: 1) галицького боярства; 2) споріднених княжих династій; 3) сторонніх держав⁸.

На галицькім ґрунті виросла своєрідна боярська верства, якої генеза мало ясна та якої історична роль дуже характеристична й однакова у всіх віках аж до нинішнього дня, без огляду на національно-культурну еволюцію сеї аристократії і без огляду на політичну долю й державно-правне становище Галичини. В характері свого невмирущого боярства лежить основний рис анархізму, що виявляє[ть]ся в непогамованім нахилі до самоволі, в жадобі власті, в

⁷ [Гогенштауфени (Hohenstaufen) – династія південнонімецьких королів та імператорів Священної Римської імперії у 1138–1254 роках].

⁸ [Далі у тексті рукопису (арк. 28-29) є два перекреслені автором речення про претензії чернігівської династії на Галичину, які завершилися трагічно у 1211 році].

безоглядності супротив підданих, в непокірності й віроломності супротив князя, при рабських формах у відношенні до нього одночасно – нещастя для кожної держави з таким живлом. Сильна рука Романа давала собі раду з ним, та за Данила скоїло воно дуже багато лиха. Само ділилося на родові котерії, які, без глибокої політичної чи соціальної думки, готові були на услуги кожному претендентові або суперникові, який умів їх відповідно винагороджувати. Маємо навіть приклад, що один із бояр посягнув навіть за княжою короною і дійсно короткий час сидів у Галичі (1214). Подібним духом кормоли й непокірності були овіяні й єпископи.

Такою безідейною боярською опозицією користувалися різні суперники Романовичів до Галицького стола (до Володимирського – менше). Перші поважні кандидати були з чернігівської династії, сильно роздробленої, під впливом суздальської політики. Споріднення з Ростиславичами (через Ярославну, жінку Ігоря Святославича, героя “Слова”) дало підставу трьом братам Ігоревичам, при допомозі усяких давніших Романових ворогів та місцевого боярства опанувати Галич, де, однак, по недовгій часі стрінула їх соромна смерть на шибениці з рук того самого боярства (1211). По короткотривалім узурпаторським володінні боярина Володислава Кормільчича заважила в Галичині угорська політика.

Тодішній король Андрій II, приятель Романа і його вдови, виступив таки зараз 1205 р. в характері опікуна малолітніх дітей, яких тодішнім звичаєм уважав своїми васалами, й на тій основі почав до давнішого титулу *rex Galiciae* додавати ще *rex Lodomeriae* (Володимирії). Та його особисті невисокі кваліфікації, недостача засобів, хрестоносний похід і безнастанні непорозуміння зі шляхтою були причиною, що ся опіка була здебільшого фіктивна й аж узурпація Володислава приневолила його до більше рішучих заходів, однак – по традиції 1188 р. – не в користь Данила, а для свого сина Коломана, якого – на основі спишської умови – подружив з Саломеєю, дочкою краківського князя Лестка, посадив у Галичі (1214) й коронував за згодою папи на короля. Нова королівська пара була ще також у дитячій віці, власть спочивала у руках угорських воевод, а сі менше всього дбали про симпатії галицької людности. На сім не лише розбився план Андрія, і самих визначних галичан, завести релігійну унію в краю (Галичина належала до Київської митрополії), а й само панування Коломана підтялося. Інтриги Лестка й заходи елементів неохочих уграм і унії спровадили у Галичину руського “Ричарда Львине серце” – Мстислава Удалого, перед тим новгородського князя; він взяв Галич і полонив самого Коломана (1220). Супротив того угорський король мусів призна-

ти Мстислава галицьким князем, натомість сей віддав Перемишль другому угорському королевичеві, Андрієві (1222). Незабаром зорганізувалася опозиція і проти Мстислава, а осередком конспірації був Перемишль. Дійшло до конфлікту. В Галичі засів Андрій (1221), а Мстиславові полишилося лише Поділля, незабаром і чернецтво. Тепер виступив на сцену відпиханий досі дідич Галичини – Данило. З рр. 1230-1233 веде він зі змінним щастям боротьбу з Андрієм, який і вмер обложений у Галичі. Недалека по сім смерть самого короля Андрія II (1235) закінчила змагання Угорщини обезпечити Арпадам панування в Галичі – політику, що, ведена іншими руками, могла б була довести до іншого успіху. Попри свою перемогу над угорським королевичем, Данило й далі признає номінальну зверхність Угорщини над Галичиною, та новий король Бела IV був зразу неприхильний йому і почав підпирати нового претендента Ростислава (з черніг[івської] династії), якого зробив своїм зятем. Нова боротьба за Галич скінчилася щотілько 1245 р. у битві під Ярославлем, де Ростислав з угорським військом і своїми галицькими сторонниками був рішучо розбитий й подався на Угорщину (так став він баном Славонії). Услід за сим почалися між Галичиною й Угорщиною приязні відносини: взяло верх зрозуміння спільної небезпеки і спільних політичних цілей, а висловом його була й ро-

динна зв'язь (Лев Данилович оженився з королівною Констанцією).

Успіх Данила під Ярославлем мав не так політичну вартість, як династичну. В політичній напрямі належне використання його було вже неможливе, з огляду на той переворот на Сході, який настав наслідком великого монгольського наїзду і якого жертвою став Київ (1240), саме у хвили, коли Данилові пощастило й тут відновити Галицьке намісництво. Наїзд мав катастрофальні наслідки для українського народу взагалі, а Галицько-Володимирської держави зокрема. Татари не спинилися на Дніпрі, а взяли під свою безпосередню владу край аж по лінію Случ – Ушиця, значить – мало не до нинішньої східної границі Галичини. Поминаючи повне запустіння тривко обсаджених просторів, також усі західні території держави потерпіли страшне зруйнування, подібно як і Угорщина.

Попри всі ті нещастя, Галичина-Володимирія мусіла зазнати й того, що й її пан Данило мусів покоритися особисто ханові в його обозі над дол[ішньою] Волгою, куди вибрався зараз після перемоги над Ростиславом. Се прикре упокорення князя не було, що правда, однозначне з васальною залежністю, одначе відношення фактичних сил між Галицько-Волинською державою і Золотою Ордою було таке, що першій не було іншого вибору, або як користися безумовно другій (подібно як робили московські князі), або

готовитися до рішучої розправи з нею. Лицарський Данило вибрав, очевидно, се останнє. І він присвятив останні десятиліття свого життя ідеї реваншу й визволення. Будова і скріплювання городів при допомозі привілейованих німецьких колоністів мала піднести оборонність самого краю. Тоді повстав Львів на місці занепалого Звенигорода, а перед ним іще Холм, зацвів Володимир ("город, якого і в Німеччині не видано") й ін.; натомість тратив щораз більше свою вартість Галич, з огляду на спаралізування татарами торговельної дороги по Дніпру і Пруті. Окрім того, Данило переймився, під впливом папського посла П'єтро Карпіні до Золотої Орди, ідеєю спільного хрестоносного походу проти татар та виявив чимало енергії у зав'язуванні політичних союзів.

Найперше, очевидно, треба було мати прихильність найважливішої моральної сили тодішнього політичного світу – Апостольської столиці. По довгих переговорах між Данилом і папою Інокентієм IV порозуміння між обома сторонами виявилось 1253 р. коронацією Данила на короля і приступленням галицько-володимирської Церкви до унії з Римом. Тривкий по Ярославській битві союз із Угорщиною довів до того, що Галичина взяла діяльну участь у боротьбі за спадщину по австрійських Бабенбергах: після порозуміння Бели IV з папою подружився Данилів син Роман із ав-

стрійською дідичкою Гертрудою і виступив до боротьби з Оттокаром Чеським, однак, не маючи достаточного піддержання з боку Бели, уступив з нерівної конкуренції; батько ж його помагав ще Белі в битві під Кройсенбрун[ом]. Поза тим дбав Данило про союзників у Польщі, Литві і в Пруссії (1254), однак татари слідили пильним оком сі його політичні заходи і кількома походами на Данилові землі, головню великим наїздом 1259 [р.], розбили всі його надії на прогнання татар за Дніпро. Поминаючи смерть Інокентія IV, звісно, що політична ситуація в середині XIII в. просто виключала здійснення плану хрестоносного походу у Східну Європу. Наша держава не лише була зруйнована наново татарами, а ще володарі її були присилувані власними людьми розкинути міські укріплення, немилі диким степовикам. По сій великій політичній невдачі, яка повела за собою й упадок церковної унії, зламаний Данило жив недовго († 1264), а трохи згодом умер і його брат Василько, що весь час стояв у політичній тіні брата, володаря, який серед менше трудних обставин був би блискучим політичним феноменом з огляду на свою лицарську, постійність, культурність і гуманність.

Негативний – загалом беручи – результат Данилової політики в останім 20-літтю панування був причиною, що син його Лев (1264-1301) змінив дещо дотеперішні політичні принципи і дійсно

завдяки тому здобув кращі успіхи, ніж його батько. З татарами намагався жити у згоді і не вагався брати участі в їх походах у сусідні краї (Угорщину, Польщу й Литву), щоб тільки охоронити, по змозі, свої краї від спустошення. Близьке його споріднення із Арпадами дало йому нагоду виступити з претензіями свого сина Юрія до спадщини по них і взяти участь у боротьбі за неї при кінці XIII в. Знайшовши на Угорщині прихильну партію шляхти, опанував він північно-східні комітати з Мункачем, які наслідком того близько одного людського покоління входили у склад Галицько-Володимирської держави. На ці часи припадає племінно-церковне формування т[ак] зв[аної] Угорської Русі. У зв'язи з угорською політикою Льва були його відносини до Чехії. Король В'ячеслав II змагав до заволодіння цілою Польщею і велику частину свого успіху в сім напрямі завдячував щирому другові Левові Галицькому, з котрим станула спеціальна умова щодо Угорщини і Польщі. Поза тим продовжував Лев прихильні відносини з німецькими лицарями у Пруссії, здебільшого коштом Литви.

Політичні успіхи Льва дали змогу його синові і наслідникові Юрієві I (1301-1308) піднести блиск свого панування коронацією на короля. Взагалі початок XIV в. – се момент повного розцвіту Галичини-Володимирії, безперечно, найсильнішої тоді держави в сій ча-

стині Європи. Се її становище було умовлене хвилевим занепадом татарської могутності внаслідок внутрішнім розстроєм Угорщини, Польщі і Литви. В тім же часі процес диференціації старої Русий відокремлювання українських земель від московських, початий ще в XI в., поступив дуже сильно наперед, обхопивши сферу досі спільну для цілої Східної Європи – сферу церковної організації. Се стояло у зв'язи з історичною долею Києва.

“Мати городів руських” стравила, щоправда, вже давно своє політичне значення як столиця Руси, однак задержала давній характер релігійного осередка для цілої Східної Європи. Опанування Києва татарами не лише відібрало Гал[ицько]-Володимирській державі змогу користуватися його ідеальним капіталом. Під кінець XIII в. київський митрополит, хоч родом галичанин, бачив себе приневоленим перевести свою столицю з Києва у Московщину, якої князь був постійним васалом Золотої Орди. Не даром Московська церква поминає сього митрополита як святого; своїм (невласновільним) ділом дав він московським володарям у руки неоцінений капітал, який донині приносить високі відсотки московській політичній ідеї (патріархат і царепапизм). Така доля Київської митрополії не могла не журити галицьких володарів, і у зв'язи з сим були, з одного боку, нахил їх до ідеї церковної унії з Римом, з другого – змагання утворити окрему Галицьку митро-

полію, незалежну від Московської. Справа унії, живо деструктованої у XIII в. серед усього східного християнства, не довела до сподіваного успіху як в інших краях, так і в Галичині. Без огляду на прихильність князів і самого духовенства, не встигла унія пустити глибокого коріння ані в XIII, ані XIV в. з різних причин, про які тут годі говорити, в кожному разі тодішні заходи підготували до певної міри ґрунт під пізніший розвиток церковної злуки, що стала неначе національною українською релігією. І змагання утворити самостійну Галицьку митрополію зустрічали чималі труднощі. Енергічним заходам Льва I і Юрія I, зараз по упадку Київської митрополії, вдалося виєднати у царгородського патріарха поставлення окремого митрополита в Галичі (1303), та московський князь інтригував всіма способами в Царгороді доти, доки не добився скасування Галицької митрополії (1347). Справа ся, одначе, віджила по упадку Галицько-Волинської держави.

Передчасна смерть короля Юрія I була аналогічним нещастям для держави, як смерть Романа В[еликого]. Малолітні сини Юрія Лев і Андрій (1308–1323), виховані під впливом реставратора Польщі Володислава Локтика, знайшлися в дуже трудних обставинах, з огляду на зріст і скріплювання всіх сусідніх держав. Кандидатура їх до Угорської корони проти Карла Роберта скінчилася утратою закарпатської посілості;

поодинокі приграничні простори перейшли до Польщі або Литви, вкінці самі князі в боротьбі з татарами за визволення Київщини лягли головами. На них вимерла мужеська лінія потомків Романа В[еликого], а після кільколітнього заколоту власть у Галицько-Володимирській державі опинилася в руках сестрінка попередніх князів польсько-мазовецького князя Болеслава, що під іменем Юрія II закінчує ряд самостійних володарів Галичини-Володимирії (†1340). Мимо свого польського (по батькові) роду старався він покласти певні межі тодішньому зростові Польщі, і в тій цілі не лише піддержує традиційний прусько-галицький союз, диктований спільними інтересами супроти Литви, а ще й розширює його, з огляду на подібну спільність інтересів супроти Польщі. Ся політика, одначе, не принесла бажаного успіху. З одного боку, наступив тісний союз між Польщею й Угорщиною (1339), а з другого – Юрій II попав у (мало роз'яснений) конфлікт із галицьким боярством та переплатив його своїм життям на поч[атку] 1340 [р.].

На галицько-володимирській землі кинулися тепер жадні сусіди.

Опубліковано за: "Діло". Відень, 1915. 6 березня. Число 217 (9). С. 1-5. (Підпис: С. Т.).

4. *Боротьба за Галичину в XIV в.* Смерть останнього галицько-володимирського князя дала привід мало не до 60-літньої боротьби за

спадщину по нім. Участь у ній беруть зразу чотири політичні сили: Угорщина, Польща, Литва і татари, та останні, будучи в постійнім упадку, мусіли скоро уступити. На середину XIV в. припадає політичний розгін всіх трьох згаданих держав, особливо Литва виявляла велику експансивну силу в полудневім напрямі. Князі її, здавна посвоячені з руськими княжими родами, готовилися повторити подекуди роль династії Рюриковичів у Східній Європі, а Галицько-Володимирську державу вже перед тим відсунули з півночі до рр. Бугу і Прип'яті. Тепер же один із них, Любарт Гедимінович, споріднений також із Юрієм II, виступив як кандидат до Галичини і Володимирії, одначе у сім змаганні зустрівся з подібними претендентами Угорщини й Польщі. Права Угорщини до наших країв впливали зі знаного нам уже попереднього відношення між обома сторонами; в порівнянні із сими правами, претензії Польщі були майже без теоретичного оправдання, одначе тодішні її взаємини з Угорщиною були того роду, що остаточно весь спірний предмет опинився в польських руках. З одного боку, страта Шлезька в користь Чехії, а східного Помор'я (тепер зах[ідної] Пруссії) – в користь Німецького ордену приневолити молоду (новозорганізовану) Польську державу і її талановитого володаря Казимира В[еликого] вложити цілу енергію в завоювання того Європейського осередку,

яким була Галичина; з другого боку, династична угода між польськими П'ястовичами й угорськими Анджьовинами (1339)⁹, яка довела до часової унії (1370-1382), скоординувала на довший час політичні змагання обох держав, чи радше – як опісля показалося – запрягла угорську до служби польським цілям. Перші походи Казимира при угорській помочі на Галичину не принесли бажаного успіху. Володимирія з краєм півнім боці Бугу (Белз, Холм) опинилася в руках литовців, Галичина ж ще цілих дев'ять літ (1340-1349) удержала фактичну самостійність під проводом одного зі своїх вельмож, перемиського воєводи Дмитра, який одночасно признавав зверхність всіх трьох конкуруючих держав. Зворот наступив по його смерті, коли Казимирові вдалося захопити цілу Галичину і хвилево все Побужжя з Белзом і Володимиром аж по Берестя на північ. Одначе сей успіх був дуже нетривкий, як на сили польського короля. І тоді-то станула умова між Польщею і Угорщиною (1350), в якій зазначено, що угорські королі мали й мають дідичні права до Галичини й Володимирії, та польський король буде володіти ними до кінця свого життя,

⁹ [Засновник угорської гілки Анжуйської династії Капетингів Карл I Роберт (1288-1342) – король Угорщини, титулярний король Галичини та Володимирії (1301-1342). 1339 р. уклав із польським королем Казимиром III договір у Вишеграді про те, що у разі, якщо у цього правителя Польщі не буде синів, то його спадкоємцем стане угорський королевич Лайош – син Карла I та сестри Казимира III Ельжбети].

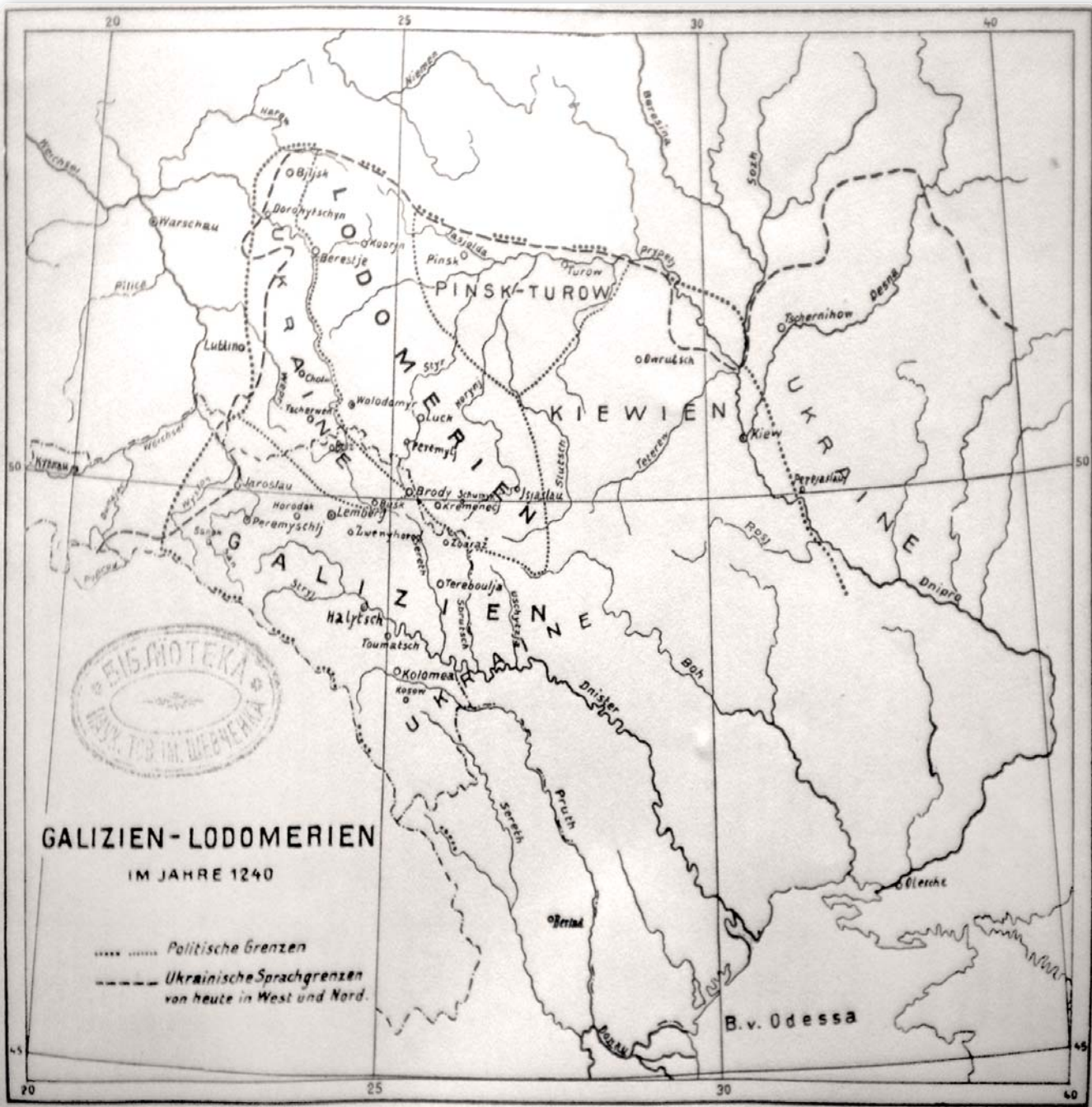
а після того ці краї переходять до Угорської корони; тільки в разі, якби Казимир полишив по собі сина, Угорщина заплатила б йому 100 000 фл.¹⁰ відправи. На основі сеї умови угорський король Людовик бере сильну участь у боротьбі з Литвою (1351, 1353), що закінчується аж 1366 р. формальним поділом Галицько-Волинської держави: Галичина з західною Волиню остала при Польщі, східна Волинь із Луцьком – при Любарті, а Белзько-Холмська земля (“Україна” по лівім боці Бугу) – при лит[овським] князю Юрію. Смерть Казимира (1370) змінила відносини настільки, що ціла Волинь (з Володимиром) перейшла у литовські руки, а Галичина, по мислі умови 1350 [р.], припала Угорщині.

Литовські князі пробували згодом заволодіти й Галичиною, та спровокували великий похід Людовика на Белз і Холм (1377), що закінчився упадком князя Юрія й обкороєнням посіlostей Любарта (Брідщина), який був приневолений признати над собою зверхність Угорщини. Галичину віддав Людовик наперед своєму палатинові Володиславові, кн[язю] опольському, і сей правив нею [з] (1372 до 1378 [р.]), то як намісник (*gubernator*), то як князь (*dominus et heres*), опісля [її] прилучено безпосередньо до Угорщини, з окремим генеральним старостою на чолі.

¹⁰ [В Угорщині грошова одиниця флорентинус (пізніше форинт) використовувалась як валюта з 1325 року за правління Карла I Роберта].

По смерті Людовика (1382), коли одна його дочка стала угорською королевою (Марія), друга – польською (Ядвіґа), питання державно-правної чи радше патримоніальної приналежності Галичини стало предметом спору між обома державами. Польща, довівши до подружжя своєї королеви з вел[иким] кн[язем] литовським Яґайлом і до польсько-литовської унії (1385), ужила всіх способів, щоби удержатися при, тепер уже безумовно потрібній для неї, Галичині: Ядвіґа іде особисто в похід, проганяє угорські залоги і проголошує анексію Галичини до Польщі (1387). Сталося се всупереч заходам згаданого кн[язя] Володислава, що “записав” наш край чеському королеві В’ячеславові, одначе не міг нічого вдіяти при пасивності чи радше слабості Угорщини. Новий її король Жигмонд¹¹ старався лиш дипломатичними заходами запевнити права Угорської корони до Галичини (1412, 1415, 1423), одначе поза повторення засад, висловлених в умові 1350 [р.] справа не вийшла. Галичина полишилася при Польщі аж до 1772 р.; політична увага Угорщини мусіла звернутися в іншій напрямі (поминаючи епізод 1657 р.), й історичні права її до Закарпаття відозвалися щотільки при нагоді першого розбору Польщі.

¹¹ [Сигізмунд I Люксембург (1368–1437) – король Угорщини, титулярний король Галичини та Володимирії (1387–1437 роки), Богемії (1419–1421, 1436–1437 роки), імператор Священної Римської імперії (з 1433 року), останній представник династії Люксембургів].

Галицько-Волинська держава у XIII – XIV ст.

5. Галичина під Польщею (1387-1772). Прилучення до Австрії. Уявім собі історичну карту Середньої Європи у 2-й половині XVI в. Ціла майже східна і середня частина Галичини належить до Угор-

щини; західна, за Вислоком, належить до Польщі, яка без мала має такі границі, як нинішня російська Польща; Шлезьк належить до Чехії, що остає в династичній зв'язи з Угорщиною; устя Висли

належить до Пруссії; простори ж від Бугу по Балтик, джерела Дніпра й Чорне море – до Литви. Між Польщею й Литвою зав'язує[ть]ся унія (1385) – чи не маємо готового сурогату нинішньої Росії? І против кого одразу обернулася сила злучених держав? Против Чехії – Угорщини, якої Закарпатська провінція була невідгидним терням у польсько-литовським державнім тілі і її анектування (1387) було не так довершенням унії (воно ще не зараз прийшло), а просто передумовою вдатности сього важного союзу. Услід за тим Польсько-Литовська держава кинулася з усею силою на здобуття берегів Балтійського моря коштом Пруського ордену (1410). Чи не нагадуються тут наші дні? Коли коротко тривала Київська держава Володимира В[еликого] з імени і традиції може зватися, до певної міри, метеоричним прототипом нинішньої Росії, то Польсько-Литовська держава поновлює сей тип вірніше та, що особливо важно, тривніше.

Правда, Польсько-Литовська держава не встигла відіграти тої ролі, якої можна б сподіватися по корисних обставинах положення і народження та по перших її політичних успіхах, все ж таки до середини XVII в. була вона Європейською великодержавою. Односторонній розвиток її внутрішнього політичного життя (невгамовне панування шляхти, релігійна нетерпимість супротив православних і національний гніт супротив українців) відібрав державі

розгін назверх (тим охоронилося Угорщина від небезпеки польської експансії за Карпати), спровадив маразм, розклад і анархію у середину. Типовий зразок такої соціально-політичної і національно-культурної хвороби польсько-литовського державного організму давала якраз Галичина (В. Лозинський "Prawem i lewem")¹².

Вона удержала свої історичні межі як окрема адміністраційна територія, т[ак] зв[ане] Руське воєводство (з землями: Перемиською, Сяніцькою, Львівською, Галицькою, Теревовельською і Холмською) з енклавою Белзького воєводства – весь час приналежности до Польщі. У хвили прилучення Галичини всі інші землі колишньої Галицько-Вол[одимирської] держави разом із Задніпров'ям належали до Литви, яка, помимо персональної унії, була зразу у внутрі зовсім самостійною державою. Цікава річ, що поляки відразу впали на сю думку, якою 300 літ опісля зачудував Європу французький король Людовик XIV, почавши реуніонну акцію. Вони стали на становищі галицького історичного права, почали домагатися від злученої Литви відступлення всіх українських земель і добилися остаточно (в Люблінській унії 1569 [р.] того, що польсько-литовською межею стала Прип'ять і Сож. У з'єдинених тим способом українських землях

¹² [Łoziński Władysław. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku. Lwów, 1903. Tom 1; 1904. Tom 2].

почався живий національно-політичний і культурний рух. При сім Галичина з її давньою історичною традицією відіграла передову роль, даючи всім іншим землям ідейний напрям і доставляючи ряд визначних полководців, політиків і письменників. Відновлена Казимиром В[еликим] Галицька митрополія зіллялася, після об'єднання українських земель, з відновленою Київською. Та увесь український національний рух мав антипольський характер – із причин, діткених вище. Слабий бік українського життя лежав наперед у тім, що українські землі були польським заднім краєм (*Hinterland*), що політична українська сила (козацтво) осереднулася на степових відкритих і малолюдних окраїнах (запорозька узброєна рука була задалеко від галицької голови), і тому змагання українців до політичної емансипації, мимо хвилих блискучих успіхів, остали, загалом беручи, безуспішними і дали лише можливість московським царям вілляти живого духа у мертву стару традицію Суздаля і почати з іншого кінця, з-над Волги “збиранє руських земель” – процес, що почався уже третій раз в історії Східної Європи і відбувся головню коштом Польсько-Литовської держави.

До 1795 року західна границя Росії просунулася по Німан – Наров – Буг – Збруч. Поза нею з українських земель остала лише Галичина з Белзько-Холмською землею і скравком Волині, що силою

поділових трактатів 1772 і 1795 рр. припали, як колишнє добро Угорської корони, Габсбургам (умовлена східна границя мала бути первісно Серет, та австрійському правительству вдалося її пересунути на Збруч); в тім самім часі (1774) прилучилася ще й Буковина. Тим способом простір колишньої Галицько-Володимирської держави був поділений між Австрією і Росією. Лише пасивність австрійської політики 1793 р. була причиною, що й головна частина Волині (по теорії того самого історичного права, що й Галичина) не припала Австрії і що тоді перша російсько-австрійська границя не пішла вздовж Горині або Случі, лише лягла на Бузі. Та й ся межа пересунулася дуже скоро в ще некориснішим для Австрії напрямі: утворення Варшавського князівства (1806), його збільшення (1809) та остаточна переміна на т[ак] зв[ане] Польське королівство конгресове (1815) в унії з Росією створили нинішню лінію границі. При сім, поминаючи коротко тривале відступлення Тернопільщини (1809-1815), відпала від Австрії і більша частина території між Бугом і Вепром (Замостя – Холм). Ще доки в Польщі удержувалася автономія, то не вигідність нової границі для монархії не мала особливо практичного значення, та від 60-х рр. XIX в. стала вона грізним *temento* для Відня. Се ж, очевидно, повернули відносини з літ 1385-1387!

6. *Галичина як історичний воєнний терен в середніх віках.* На сю

тому можна б, очевидно, писати томи, знаючи, що наш край був стільки разів предметом боротьби, особливо до кінця XIV в.; тому в рамках отсього письма не можна дати й найзагальнішого нарису воєнно-історичного значення Галичини. Такий нарис був би безкорисний не лише задля своєї поверховності, а й задля свого опізнання. А шкода! Якби політична вага Галичини була перед війною краще знана і зрозуміла, то крім політично-історичних монографій давно був би появився цілий ряд воєнно-історичних монографій про сей край. Що з того був би тепер не сам тільки академічний науковий хосен, показує теперішня Світова війна зі своїм множеством стратегічних і тактичних архаїзмів, головно у використанні терену. Москалі і в сім напрямі зробили нам несподіванку, знаючи добре Галичину не лише політично, географічно, картографічно і таке ін., а й історично. Досить – нині уже не час писати історію давніх війн у Галичині, [та] все-таки не зайва річ буде вказати найяскравіші моменти минувшини, настільки історичні джерела дають яку-таку можливість їх дослідження.

Про воєнні події X в. не можемо вже нічого сказати понад їх політичний результат. Похід Володимира В[еликого] на Червенщину і Перемишль (981) вийшов, мабуть, із Волині через Буг (вказівка: м. Володимир). Дорога знов польського короля Болеслава з Святополком на Київ вела через

Буг коло Берестя, де був побитий Ярослав (1018); тудою ж ішов, мабуть, і Болеслав II півстолітя пізніше. Багато, натомість, цікавих моментів дає історія галицько-волинської війни 1097-1100 [рр.]. Маємо тут похід Ростиславичів на Володимир против варварського Давида (1098); побідну битву тих самих галицьких князів із Святополком київським (наслідником Давида) на Рожнім полі, себто в околиці Буська – Красного; вкінці перемогу їх під Перемишлем (1099) над уграми, які прийшли на поміч Святополкові. Перед тим (1095) робили угри під королем Володиславом Святим якийсь похід у Галичину, та ближчих відомостей про нього не маємо. Після невдачі під Перемишлем найближчий похід угрів на Карпати був 1123 [р.], одначе сим разом король Стефан II ішов разом із хоробрими Ростиславичами против Володимира Мономаха; облога Володимира скінчилася, одначе, задля неохоти угорських вельмож, ні на чім.

Цікава війна Володимирка Галицького з Всеволодом Київським 1144 [р.]. Була се просто інвазія сил київських, чернігівських, перяславських, смоленських, волинських і турівських при польській підмозі на Галичину. Вони просувалися головно від сходу на Теревовлю, а коли Володимирко, маючи невелику угорську поміч (бана Белуша), не зміг оборонити р. Серет, уступив до Звенигорода (коло Львова) і тут задумав оборо-

нятися; однак противникам вдалося обійти його з полудня, князь просив миру і одержав його, завдяки своїй проворності – не на тяжких умовах. Піднятий Всеволодом другий похід 1146 р. був ще менше вдатний; він розбився на тім самім Звенигороді.

У війнах Володимирка з Ізяславом Володимирським Угорщина помагала, як звісно, сьому другому. В 1150 р. Ізяслав ладився йти на Галичину вздовж Бугу, Володимир ждав на нього у Белзі, однак довідавшись, що король Гейза II перейшов уже гори і взяв Сянік, поспішав против нього, щоби боронити Перемишль. Коли виявилось, що він не в силі вигнати угрів оружно, спонукав їх до відвороту підкупивши вельмож, заки ще Ізяслав надтягнув зі своїми силами. Невдачу сього походу мав направити новий, 1152 [р.], коли Ізяслав і Гейза рішили прогнати Володимира зовсім, а його край поділити між собою. Угорський король привів із собою велику, як на ті часи, армію – 76 полків. Володимирка ждав на нього по лівім боці Сяну, однак побитий подався до Перемишля боронити переходу через ріку. Коли від Ярославля надтягнув Ізяслав, не мав галицький князь іншого виходу, як покоритися і приймати розмірно легкі умови побідників. Два роки пізніше Ізяслав вчинив новий похід на Галичину, який рішався в кривавій битві над Серетом коло Теробовлі, однак ся володимирська перемога над Галичиною не

могла бути політично використана задля скорої смерті Ізяслава.

З воєнних операцій на території Галичини в XIII в. заслуговує війна між Угорщиною і Мстиславом Удалим (1219-[12]22). Король Андрій II рушив від Сянока на Перемишль, галицька залога “евакувала” се місто, так що без бою займили його угри; подібно сталося з Городком, де залога збунтувалася була против Мстислава, що зайшов дорогу неприятелеві на р. Зубрі (лінія Львів – Миколаїв н[ад] Д[ністром], мабуть, коло с. Зубра), однак – супротив подій з Перемишлем та Городком – уважав відповідним уступити на східнім напрямі на р. Серет, поручивши оборону Галича кн[язеві] Данилові. Андрій не міг взяти Галича одним замахом і не хотів облягати його довше, маючи загрожений бік із Поділля, тому рушив (з наспілою польською підмогою) наперед на Мстислава, прогнав його поза межі Галичини й аж тоді обернувся знов на Галич; супротив того Данило вийшов із города і зробив вдатний, серед постійного бою, відворот на Товмач¹³, Городенку і Буковину в нин[ішню] Бессарабію, де перейшов Дністер і злучився з Мстиславом. Тоді-то угорсько-польське військо рушило на Володимир-Вол[инський], однак Данило постарався, що литовці зробили диверсію на Польщу, а Мстислав привів половців, і на-

¹³ [Тлумач (Товмач – автентична українська назва, яку в Галичині використовували до 1939 року)].

слідком того противники почали поспішний відворот, а угорська залога в Галичі разом з молоденьким королем Коломаном дісталися в неволю. В пізнішій конфлікті Мстислава з зятем-королевичем Андрієм (1226-[122]7) оперували в Галичині одночасно дві угорські армії, що вийшли з Перемишля: одна (під королевичем) – на Галич, друга (під королем) – на Городок, Звенигород (Львів), Тереховлю у Волинь, та Кременець¹⁴ показався не до здобуття, з того скористав Мстислав й у відворот побив угрів.

В пізніших війнах Данила з королевичем Андрієм за Галич (1230-[12]33) замітний похід (невдатний задля хворіб у війську) другого угорського королевича Бели вздовж цілої Галичини й Буковини від Сянока по Роднянський перехід (1230). Цікаві, хоч загалом малоуспішні, були й тодішні угорські походи на волинські міста: Володимир (через Ярослав), Шумськ і Перемиль; Данило не лише оборонив Волинь, а й раз на все відвоював Галич. Його пізніші криваві розправи з Ростиславом (1244-[124]5) обмежилися на Посяння коло Перемишля і Ярослава.

У боротьбах Угорщини і Польщі против Литви за Галичину в серед[ині] XIV в. варті уваги походи угорського короля Людовика В[еликого]¹⁵ у союзі з польським Ка-

зимиром В[еликим]. В р. 1351 союзна армія вийшла від Кракова на Сандомир і Люблін під Берестя, де станула умова з литовським кн[язем] Кейстутом, хоч корисна для союзних держав, та не тривка. Зараз другого року потім угри ідуть на Сянік і Перемишль, лучаться з поляками під Белзом, одначе не встигнувши взяти сеї твердині приступом, вдоволяються лише формальними користями.

Третій союзний похід (крім Польщі, ще й Пруський орден) у р. 1366 довів до здобуття Белза, Холма й Володимира. Повторення сього походу було 1377 р., що скінчилося остаточним видерттям лівого боку р. Буг з литовських рук і прилученням його до Галичини.

Польська анексія до Галичини 1387 р. мала такий напрям: Ярослав, Перемишль, Городок, Львів, Галич, де намовлено угорського воєводу Бенедикта до здачі міста.

Як бачимо, Галичина протягом XI до XIV вв. була полем воєнних операцій у різних напрямках, та, як виходить із усього, старосвітські дороги удержали й по нинішній день своє стратегічне значення, без огляду на колосальний розвиток технічних засобів у комунікації. Коли навіть візьмемо під увагу теперішню австро-угорську офензиву в полуднево-східнім закутку Галичини, то й у сім напрямі маємо середньовічний прототип у молдавських і молдавсько-турецьких походах 1490 і 1498 р., що ішли з Буковини на Галич, Рогатин, Львів, Перемишль і Ярослав.

¹⁴ [Кременець (у давніших джерелах: Кременець, також Крем'янець)].

¹⁵ [Людовик Угорський, або Людовик I Великий (1326–1382) – король Угорщини з 1342 року, Польщі (з 1370 року), титулярний “король Галичини та Володимирії” (“король Русі”)].

Посередньовічні часи полишаємо на боці, не лише ради тісноти місця, а головне ще більше тому, що за польських часів війни за Галичину устають мало не зовсім (задля територіяльного розросту Польщі – Литви та занепаду Угорщини); і хоч воєнні операції ведуться також у нашій країні, то вони з одного боку, політично мало впливали на долю його, із другого – вони досить загальнозвісні щодо воєнно-історичного свого значення.

Опубліковано за: "Діло". Відень, 1915. 13 березня. Число 218 (10). С. 1-5. (Підпис: С. Т.).

III. Росія і Галичина

Вище поданий історичний нарис пояснює – здає[ть]ся нам – досить добре політичну й воєнну вагу Галичини до хвилі ліквідації історичної Польщі – Литви, зглядно до часу сформування нинішнього коронного краю в Австрії. На основі цього нариса можна характеризувати історичне значення старої батьківщини Ростиславичів коротко так: вона була наперед одним із угливих каменів Староруської держави; далше – одною з сил, що довела сю першу передотечницю нинішньої Росії до розкладу; пнем, коло котрого виростають Галицько-Володимирська держава – перший вислів політичного сепаратизму українських земель від московських, перша реальна основа в розвитку української

національної ідеї; вона була довгий час передмуром Угорщини від монгольського варварства; страчена на річ Польщі, стала угливим каменем у будові польсько-литовської унії – сеї другої передотечниці нинішньої Росії; при розпаді Річи Посполитої отсей многоважний середньоевропейський вузловий кут і вихідні до сходу ворота дісталися Наддунайській монархії – неначе Бог історії дарував їй чудесний перстень, полишаючи, одначе, їй самій догадатися, яке слово закляття уводить у рух таємні прикмети дарунку.

Австрійсько-угорська унія 1526 р. втягнула була Габсбурзьку монархію у сферу політичних інтересів Балкану і в сім напрямі пішла яко половина всіх політичних і воєнних зусиль монархії; результати були б, без сумніву, ще більші, якби не давня політична традиція, що заставляла марнувати величезні сили на неможливих до удержання позиціях у Бельгії, Надренщині, Ломбардії... Прилучення Галичини відкрило перед монархією нові горизонти політичного й господарського розвитку. Йосиф II був, без сумніву, свідомий того історичного моменту, та Наполеонові війни (мимо їх впливу на об'єм закарпатських посіlostей Австрії) й пізніший легітимізм затемнили сю свідомість так, що після 1848 р. вже не було цілком зрозуміння політичної вартости східного краю коронного...

Того самого не можна сказати про Росію. Вже у самім 1772 р. робила вона різні труднощі Австрії в окупуванні краю й виявляла чимало інтересу до його столиці. Звісно також, що й Олександр I високо цінив можливість посісти Галичину і готов був за неї “дарувати” Австрії румунські князівства, та в практиці міг анексувати лише східний скривок (Тернопільщину), і то тільки на шість літ (1809-1815). Звісно також, що цар Николай I охочий був узяти під свою високу руку сей “искони русській край”. І з правдиво московською терпеливістю почала

Росія тихі, хоч дуже систематичні, широко закроєні й доцільні підготування, щоби дістати в руки сей гарний кусок. У сім змаганню й висловлювався зразу головно експансивний дух Московщини, та згодом виявився поважніший характер того зусилля – воля відвернути через забір Галичини грізну небезпеку для царської держави. Се веде до розваження головних мотивів Росії у сій політиці.

Наперед важні огляди географічно-стратегічні. Для російського державного організму на просторі від Варти по Прут є Галичи-

Замок в Олеську

на й Буковина дуже немилим клином, тим більше, що всі галицькі ріки переходять у дальшій бігу на російську територію. Російським політикам і стратегам просто як ідеал усміхає[ть]ся перспектива заключити зачіпно-оборонний трактат із...Карпатами (подібно як над Балтиком радо посунули б границю на Віслу). Вагу цих географічно-стратегічних моментів признавав і ген[ерал] Куропаткін в окремій меморіалі для царя (1900), сам не будучи прихильником завойовування Галичини. Хоч подібні моменти, як вище названі, можуть самі рішати про політику кожної великої держави, то для Росії важні були ще й інші згляди між ними, не найменше історичні.

Московщина завдячує свій великанський розвиток у високій мірі тій зручності, з якою її володарі уміли використати історичну традицію по колишній староруській державі – традицію, яка – що вже знаємо – дуже рано стратила свій політичний зміст та, крім старого імени (Русь, русин, Росія, руський, російський), оперувала лише церковно-релігійною традицією Києва, розірваною на якийсь час за Галицько-Волинської держави, та згодом склеєною за польсько-литовської унії, вкінці зовсім підпорядкованою знарядом московської політики: патріархатові і синодові. Сею релігійною традицією користувалися московські володарі так успішно, що до кінця XVIII в. встигли

“зібрати всі завітні руські землі”, окрім тих, що опинилися в межах Австро-Угорщини. В сім маємо також пояснення, чому Росія, загалом беручи, толерантна до всіх конфесій, виявляє глибоку, нічим не до перемощення, ненависть супротив релігійної унії з Римом; їй не то не може бути місця в межах Росії; вона є й поза границями держави предметом постійних атак, скритих і явних, з боку офіційної Російської церкви. Отся релігійна роль віддала російській політиці величезні користі при упадку Польщі, у процесі розкладу Туреччини, а тепер по-пробувано того самого способу на Австро-Угорщині (процеси в Сиготі і Львові 1913–[1914]). Довершити “збирання руських земель” забором прикарпатського дідицтва Ростиславичів і Романовичів, яких правним наслідником хоче бути рід Гольштейн-Готторп, та приверненням у нім старого православ'я – се одна з найвищих мрій російської державної політики, мрія – поза Росією хіба італьянцям 60-х рр. добре зрозуміла¹⁶. Тому не дивно, що вже у перших початках війни між монархією і Росією (18 серпня 1914 [р.] маніфест російського начального полководця прокламував грімко

¹⁶ Штука російської політики користуватися історичною традицією виявляє[ть]ся добре, м[іж] ін[шим] і тим, що москалі приготовляють вже тепер, в часі війни, анексію Галичини в її історичних межах (з Ряшевом!), згори відступаючи решту нинішнього коронного краю з доброю пайкою “руської” людности будучій Польщі від Карпат по Балтійське море.

“велике історичне діло – діло зібрання в одно руської землі”, що місяць пізніше (22 вересня) цар впевняв новопоставленого генерал-губернатора Галичини, що “з усею Росією тішиться з прилучення давньої Червоної Русі; а вкінці російський президент міністрів в інавгураційній думській промові (9 лютого 1915[р.]) назвав сподіване здобуття Галичини тим “останнім цвітом, якого ще не ставало у живому царському вінці”; і тим усі три здерли остаточно заслону з дійсного обличчя довголітньої політики Росії супротив Австрії.

Що ся маска не відкривалася давніше, нічого дивного: в політичній світі нема звичаю признаватися згори до заборчости, особливо ж Росія уміла завсіди драпуватися ідеальними й альтруїстичними інтересами, а старе суперництво її з монархією на Балкані давало найкращу нагоду ховати дійсні й егоїстичні наміри щодо Галичини до хвилі рішачого розрахунку. До того, на тлі балканських непорозумінь галицька справа не то не тратить політичної вартости, а противно – виростає до значення найпевнішого етапу у змаганнях знищити вплив монархії на Балкані і добитися панування над Босфором і Дарданеллами. Чи можна подумати собі корисніші для Росії обставини задля здійснення сеї мрії російських націоналістів, як тоді, коли від судетсько-карпатських воріт до Оршови і Коттаро, з кожної

карпатської і балканської долини, яструбом зависне гроза інвазії на середній Дунай, коли невидима рука політичної інтриги підійме против себе десяток народностей Австро-Угорщини, а точивий рубель переміниться у динаміт на розсадження остаточної запори на дорозі з Петербурґа до Адрії і Середземного [моря]? Чи в таких обставинах буде ще довго можливо говорити про ривалізацію між Росією й Австро-Угорщиною на балканським терені, а не про необчислиме в наслідках світове панування першої?

Всі названі вище мотиви російської політики супротив Галичини (географічно-стратегічні, історичні й політичні) мають очевидні прикмети заборчости, яка є програмою державної політики на десятки і сотки літ, не має і не може мати означеного терміну задля свого виконання, й поодинокі його фази можуть бути довільно відкладані до найзручнішого для справи моменту. Та в гоні Росії на Галичину є ще один мотив, що своєю вагою перевищує всі інші, – мотив, продиктований інстинктом політичного самозбереження, що не дозволяв відкладати довго здобуття Галичини. Отся небезпека – то українська національна ідея, з її огнищем у Галичині. Се веде нас до схарактеризування національного розвитку сього краю в австрійських часах.

Історичний процес відокремлювання й усамостійнювання

української народності почався – як попередю було сказано – наперед на політичній полі у формі Галицько-Володимирської держави (її пізніше наслідування – Гетьманщина XVII–XVIII вв.); потім проявлявся у релігійно-культурній сфері – через відокремлення Галицької, згодом Київсько-Галицької митрополії, а найбільше через унію Української Церкви з Римом; вкінці, на порозі найновішої історичної доби, прийшла черга на новочасну, найважливішу форму національної окремішності – мову, яка мусіла надати українській народності остаточні риси національно-культурної індивідуальності. Подібні розвоєві етапи перебули західноєвропейські народи вже давно, зате слов'янські народи (крім хіба поляків) в сім саме згляді були до кінця XVIII в. майже ще нездиференційовані, чи то задля відсталості їх національно-культурного життя взагалі, чи то задля уживання спільної слов'янської мови як письменської. Щойно у згаданім часі наступає зворот до індивідуалізації, у змаганні піднести розговірну (людову) мову даної народності до степеня літературної. Між українцями і москалями панувало також довгий час щось у роді загальноруської *хоцivі* з болгарсько-церковною основою, та тепер проявився розділ у формі окремих літературних мов: великоруської й малоруської, себто української. Перша відокремилась, із-за політичних причин,

дещо раніше й як *beata possidens*¹⁷ не перестала уживати й дальше старого спільного терміна “руський язик”; друга ж, попри звичайні в таких разях труднощі розбрату зі стариною, мала до поборення не тільки конкуренцію мови упривілейованого в державі племені, а ще й умисні перепони сеї держави. Бо Росія дуже скоро зрозуміла, що мовний сепаратизм українців дуже небезпечний для самої російської державности, тим більше, що він особливо живо проявився був у Наддніпрянщині, де – як могло здаватися – сліди давньої політичної та релігійної окремішности були достаточо затерті нівеляційними заходами російського правительства. Перспектива улітературнення української мови на цілім полудні Росії була відразу оцінена як слід політичними і національними кругами Росії: українське літературне відродження зустріто як – не більше і не менше – політичний замах на цілість Російської держави! Пішов у рух цілий ряд драконських, безпримірних в історії, актів против української мови, аж до повної заборони її в літературнім, науковім і публічнім життю (1876). Революція 1905 [р.] привела, щоправда, автоматично більшу частину сих обмежень до упадку, одначе правительство не змінило зовсім свого принципяльного погляду на українську мову і – знайшовши одностумність навіть у частини бувших револю-

¹⁷ [Щасливий володар. – *лат.*].

ційних сфер – ждало лише нагоди, щоб повернути до попереднього стану – беззглядних репресій. Сю нагоду найшло воно в часі нинішньої війни, видавши генеральну заборону що-небудь друкувати в українській мові¹⁸.

Та одночасно Росія розуміла й розуміє, що всі ті заборони згодом, з усіма іншими русифікаційними заходами на рос[ійській] Україні, будуть марні, як довго частина українських земель, много важна з історичного боку, оставатиме поза сферою правосильности царських указів та міністерських заборон – себто при Австро-Угорщині, де українська ідея має яку-таку можливість проявлятися у реальній формі на всіх полях суспільного життя: політичним, релігійним і культурним та – всупереч усім місцевим перепонам – здобувати тривкі основи новочасного національного розвитку і через це бути розсадником українського сепаратизму і на російській Україні. Зрозумівши сей слабкий бік своєї русифікаційної політики, Росія не поминула жодних способів, щоб і в межах Австро-Угорщини здавити, спинити або хоч здискредитувати українську національну ідею; а побачивши безуспішність тих заходів, догадалася скоро, що одинокий лік на українство – то анексія Галичини, і то не відкладна, як справа Царгорода, а безпровна, доки розвиток українсько-

го національного життя в Галичині й Буковині не прибрав таких розмірів і такої сили, що жодні репресії не уб'ють його, а протинно – по евентуальній анексії сих країв – воно розіллє[ть]ся широко по українських землях Росії і змарнує всі дотеперішні об'єдинительні успіхи.

Як бачимо, українська ідея зробила російське змагання щодо Галичини акутним і дуже поважною проблемою російської державної політики. Звичайно, її керманічам годі було предвидіти, коли обставини дозволять скинути маску в сім напрямі, тому в останніх десятиліттях подвоєно й потроєно енергію в цілі паралізованя українського національного життя на території нашої монархії. Акція ся не нова зрештою. Почалася вона зараз по 1848 р., коли-то вперше виявилось було (після важких репресій на чільних репрезентантах українського відродження 1847 р.), що саме “галицькі українці є далеко успішнішим елементом против Росії, ніж поляки”. Первісні методи російської пропаґанди обмежалися (з огляду на дуже слабкі ще прояви української думки), на приєднуваня прихильників російської мови як “загальноруської”, матеріяльне підпирання російських видань, натомість зогиджуваня, осмішуваня і підкопуваня українських язикових змагань; особливо фатальний був вплив дворазового переходу російських військ через Галичину 1849 р. (против угорського повстання), які мали приказ

¹⁸ Одночасно дозволило собі на виімок: дозволяє в українській мові писати памфлети против Австрії.

робити якнайкорисніше вражіння в краю. Після Кримської війни, а ще більше по невдачах 1866 [р.] ся пропаганда перейшла і на релігійне та політичне поле. Глорифікація старого православ'я й величання російської сили й її успіхів перемінялися поступово, в міру заострювання суперечностей між Росією і монархією, найбільше по 1908 р., у відкриту й підпільну акцію в напрямі релігійної апостазії, державної зради і військового шпіонажу, яка тисячними нитками обмотувала щораз більше нещасний край. В тій пропаганді одно цікаве: російські агенти цінити головню приєднання інтелігентнішої молодіжі, на селянство гляділи переважно згорда, лише в тих околицях, які в теперішній війні показали особливо важними стратегічними цінностями, не жалували ні труду, ні грошей, ні крайньої демагогії, щоб тільки насадити російські симпатії і серед темного мужицтва¹⁹.

Отсе відношення Росії до Галичини, зглядно до Австрії, давно вже перестало бути тайною для галицьких українців, і вони, хоч їх переконання не знаходило відголосу в політичних кругах монархії, напружили всі свої слабкі сили в горячквім будуванні власної національної культури, щоби у хвилі, як виб'є дванадцята година, поставити Росію перед доконаний уже факт українізації публічного життя

¹⁹ На сей момент звертали були ще перед війною українські послы австрійського парламенту позір правительства, та не зустріли особливого зацікавлення.

Східної Галичини й відібрати тим способом російському правительству охоту до анексії. Почалися одинокі у своїм роді перегони, в яких австрійські українці остали, на жаль, позаду. Та не їх у сім вина, що до війни вони не встигли вийти поза початки самостійного національно-культурного життя на публічному полі (кілька університетських катедр, кілька державних гімназій, ряд найнижчих утравістичних народних шкіл, толеранція для української мови в публічних урядах, певні права для типової своєї конфесії і т. п.). Українці не мали жодного впливу на політичну власть у краю. Там, де українці мали певну змогу самодіяльності, на приватно-правнім просторі, національні здобутки далеко більше, одначе все ще замалі й молоді, як на величину краю і скількість її людности та як не гігантичні сили ворога. Все-таки довели до того, що з маси т[ак] зв[аного] руського населення повище двох третин стали свідомими українцями, а з решти лише дрібна частина встигла бути приєднана в користь ворожої ідеї – русофільської. Сей процес не ослабив, одначе, згаданої вище російської акції в Галичині, яка не перестала ні на хвилинку вдаряти передусім в головного свого ворога і в головню свою ціль – українську національну ідею. Одночасно з наглим топінням давнішого, т[ак] ск[азати], ідейного москвофільства між людністю пропаганда ся, оперуючи виключно корупцією, прибрала

такі застрашаючі форми, що просто чулося в повітрі надходячу бурю, а після процесу Бендасюка і тов[аришів] та після сараївської трагедії українці сподівалися, буквально, кожного дня вибуху війни ... за Галичину.

Що Галичина була головною ціллю війни з боку Росії, се знаємо вже; а що потреба знищення українства була головним мотивом сього кроку, потвердилося вповні пізнішими подіями. Того самого дня, коли промовляв Горемикін²⁰ про Галичину в Думі, говорив і міністр заграничних справ Сазонов про причини війни і між ними назвав по імені “українську ідею” як одну з головних. Отсе перший раз промовив відкрито державний російський муж про українську небезпеку поза межами Росії. Два місяці перед війною (23 мая 1914 [р.]) говорив він також про неї, одначе не зважався ще бути щирим – він згадував лише про “ворожі до Росії течії над границею”, тепер же – пощо скривати? Тепер уже безліч фактів свідчить, чим [є] для Росії Галичина. Ще в Галичині гудуть гармати, ще не вся вона в московських руках, а се, що є, далеко ще не обезпечене, а вже горячково веде[ть]ся “організаційна” робота російського правительства, робота, обчислена не на потребу хвилі, а далекої будущини. А все вістря “перестрою” обернене лише против україн-

ської мови, української школи, української Церкви – як констатує навіть поінформована польська преса. Вивезення й інтерновання галицького митрополита гр[еко-католицького] Шептицького і цілих соток найвизначніших українців у глибину Росії, насильне перемінювання греко-католицьких церков на православні, замкнення всіх українських шкіл, товариств й інститутів, заборона всіх українських часописей і книжок, прогнання української мови з публічного ужитку аж до написів на склепах і приватних оповісток на мурах! Таке горячкове випереджування історії має лише один аналогічний приклад таки у російській минувшині перед 200 [-ма] літами: в будові Петербурґа ще далеко до миру зі Швецією.

Оба приміри свідчать, як дуже залежить Росії на посіданні Галичини. Поминаючи голоси російської преси й поодиноких публіцистів, найкращим свідоцтвом буде хіба дискусія на тайнім засіданні Думи у лютім. Там говорили всі політичні партії і правительство, про евентуальні умови миру. Скаля домагань була різна: у одних – дуже широка (Галичина й Буковина, Познанщина, стара Пруссія, Мала Азія, Царгород, Дарданелли, Вел[ика] Сербія і т. ін.), у других – зовсім смирна (Галичина!), та не було ні одної партії, ні одного посла, який сходив би пониже сього мінімуму. Галичина (очевидно з північно-східною Буковиною) – то найнижча ціна

²⁰ [Горемикін Іван Логінович – державний діяч Російської імперії, монархіст. З квітня по липень 1906 року – голова Ради міністрів].

за те море крові, яке ллє[ть]ся від початку серпня м[инулого] р[оку], *conditio sine qua non*²¹; на все інше – Сербію, Царгород, Дарданелли, відбудовання Польщі – можна буде остаточно, щоб ужити московського вислову, наплевать...

Опубліковано за: "Діло". Відень, 1915. 20 березня. Число 219 (11). С. 1-5. (Підпис: С. Т.).

IV. Австрія і українська ідея

В оцінці українського питання взагалі, а галицького спеціально, урядовими, офіційними й націоналістичними кругами Росії бачимо, побіч соромливого признання, що обі ідеї, українська національна і російська державна, виключають себе принципіально, та що перша мусить у своїм зароді стати жертвою другій (соромливого признання, бо воно виявляє ахилеву п'яту царської держави), бачимо ще другий, особливо в широкій суспільності Росії (і не лише в Росії), поширений погляд, що буцімто небезпека українського руху лежить головно у його штучнім витворенню й орудуванню з боку політичних ворогів Росії, що, коротко кажучи, український рух – то політична інтрига, звернена супротив єдностий цілості Росії. І так українська ідея була колись турецькою інтригою, потім стала польською, згодом австрійською, а вкінці – прусською, або й одною і другою разом. Один із російських

публіцистів виступив коротко перед війною з подібним поглядом, в однім із віденських дневників доказуючи, що всі політичні непорозуміння між Росією і Австрією можуть бути скоріше чи пізніше сим чи тим способом вирівняні; на однім лише пункті трудно подумати про можливість згоди – на пункті українського питання: Австрія плекає український сепаратизм, а Росія нищить його, й обі держави, на жаль, мусять так робити у повнім зрозумінню своєї державної конечности та в сім саме лежить трагічний момент у австро-російських відносинах. Хоч і як лояльно й об'єктивно висловлювався сей російський публіцист про австрійський принцип в українській справі (панове, які не хочуть чи не можуть дебютувати на сю тему у віденській пресі, уживають зовсім іншого язика), то таки висловлені ним погляди не можуть бути визнані цілком вірними.

Поминаючи очевидний факт, що українська, ідея всупереч дійсним чи удаваним поглядам її різносторонніх ворогів, не була й не є жодною штучною інтригою, лише органічною проявою суспільного й культурного життя українських земель – треба констатувати, що Австрії не то не можна зробити докору, буцімто вона свідомо хотіла ужити українського руху як тарану на цілість Росії, а що навіть трудно закинути нашій монархії, що вона буцімто взагалі ставиться прихильно до української національної ідеї.

²¹ [Неодмінна умова. – лат.].

Здає[ть]ся навіть, що й російське правительство не думає так лихо про монархію. Доказ на се – в обох згадуваних вище промовах Сазонова в Думі. У першій нарікав він лише на “толерування” Австрією ворожих Росії течій, а в другій прямо признав, без застережень, погляд, популярний досі серед поляків, – що се “німецькі гроші сотворили українську ідею в Галичині”. І дійсно, розглядаючи історію Галичини, за час її належності до Австрії не бачимо таких фактів, які справджували б обвинувачування Австро-Угорщини за сотворення або доцільне підпирання українства в Галичині. Противно, можна навести ряд фактів, які свідчать про безпричасність державних правительств у роз-

витку українців та про дуже далеко посунену лояльність не робити на сім полі неприємностей сусідній державі.

З підпиранням української ідеї й бажанням її використати против Росії нерозлучно мусіло б бути зв'язане особливе дорожіння самим краєм, як западними воротами. В дійсності, що ми бачимо? Глянувши на карту Європи, переконуємося, що як і з одного боку мало побачимо таких природою необезпечених границь, як має Галичина від півночі і сходу, так і з другого боку таки зовсім не побачимо другого такого краю, де б людська штука так мало подбала про вирівняння недостач природи, як саме в Галичині. На 80 тис. км² і 8 міл[ьйонів]

Австрійські війська під Дрогобичем штурмують окопи росіян. Листівка. 1914.

людей – всього одна твердиня, і то на периферії краю і в його глибині, призначена на захищування самого краю (друга, західна, має завдання закривати інші землі). Вимовнішого доказу миролюбності відсутності агресивних кличів монархія хіба не могла дати. Так само мала кількість корпусних команд, дуже обмежена кількість офіцерів, ознайомлених із тереном, мовою, побутом і культурою населення краю ще більше скріплюють повищий доказ. Коли б монархія мала була які агресивні наміри в Галичині, то була б подбала й про інше уладження політичної адміністрації сеї безпримірно великанської провінції. Між іншим, заведенням польської мови в усіх публічних урядах центральне правительство було б собі добровільно не відрізувало можності безпосередньо впливати у краєві справи і виробити собі самостійний та об'єктивний погляд про них.

В мовній еволюції галицьких українців, яка мала рішити про їх національну індивідуальність, правительство не зазначувало свого впливу в користь їх змагань; щобільше, зразу (в 1-й пол[овині] XIX в.) ставилося зовсім негативно до ідеї улітературнення розговірної мови, видань у ній не дозволяло, а деінде видані конфіскувало, хоч рано вже мало ту свідомість, що старий книжний язик мусить уступити як не народному українському, то новому великоруському. Правда, прави-

тельство не було раде й сьому останньому і найрадше було бачило утворення якогось специфічного галицького язика, та се було неможливо, з огляду на велику єдність української мови від Сяну поза Дніпро. Що українська народна мова таки взяла гору, то причина сьому наперед у життєвості ідеї, а далі в певній підмозі поляків, які в 60-х рр. [XIX ст.] дістали політичну власть у краю і ще всі були ворожо настроєні до Росії. Та права української мови на полі публічного життя є й досі обмежені, вона переважно лише толерована.

Треба зазначити, що центральне правительство згодилося на кілька середніх шкіл українською мовою лише на домагання крайового сейму. Річ цікава, що всі прихильники російської мови як літературної воліють тут уживати польської урядової мови (на Буковині – німецької), ніж народної української. Щодо Угорщини, то там по нинішній день правительство ставиться неприхильно до української мови і правописи та само уживає часом (права “руської” мови на Угорщині дуже мінімальні) російського або напівросійського язика.

У зв'язи з мовою, оба правительства противилися і противляться досі змаганням української інтелігенції замінити старі назви “русин”, “руський” новими “українець”, “український”. Якби не опозиція австрійського уряду, що триває по нинішній день, навіть у часі війни,

і якби старий термін не піддержувався штучно школою й урядами, то він був [би] вже давно забутий і не давав нагоди до непорозумінь і баламучення темних селян російськими пропагаторами.

["Русин" є мовно ідентичним "рус" і взагалі служить у простого народу в Галичині для позначення греко-католицького обряду; для позначення великоросів використовують виключно слово "москаль"]²².

І в сім згляді на Угорщині ще гірше, як в Австрії. Там навіть в часі війни, коли українські добровольці давали своє життя в обороні угорської границі, було дозволено мадярським часописям нечуваними способами зогиджувати українську ідею й українське ім'я.

В пам'яті ще сумна трагедія високого державного достойника в Галичині із-за закиду підпирання москвофільства в краю на шкоду українців, а свого закиду інтересовані не пощадили й іншим високим заступникам державної власті. Знана також річ, що до одної багатой цїсарської фундації у Львові лише горстка москвофілів мала право, мимо протестів і заходів українців. А столична преса, яка ніколи не виявляла не то симпатії, а просто зрозуміння українського руху, не раз зазначувала, що між його тенденцією і напрямом державної політики нема принципяльної спільности. Так

ось, по промові Сазонова в Думі минулого року ся столична преса оправдувала Австрію, що вона не може, з огляду на закони про свободу національного розвитку горожан, здержати українського руху, буцімто ворожого Росії. Незабаром потім, коли ц[ісарсько] к[оролівський] суд звільнив Бендасюка і тов[аришів], обвинених за головну зраду (їх правдиве обличчя виявилось вже кожному в часі війни), то та сама віденська преса заявила, що весь процес і його вислід компрометує не Австрію, а... українців.

Отся в'язаночка фактів хіба вистане, щоби показати всю нестійність закидів з російського боку про сотворення української ідеї Австрією і плани монархії при помочі сеї ідеї підкопати Росію, анексувати її провінції і т. ін. Якби така думка дійсно була, якби Галичина відповідно до того була уладжена, якби національно-культурний і політично-господарський розвиток галицьких українців протягом двох останніх поколінь був свободний, незалежно оцінений і піддержаний, [тільки з половиною витрачених коштів Австрії для Албанії і лише з часткою прикладених зусиль, яких Росія доклала для деукраїнізації Галичини під час окупації краю]²³, то сьогодні було б інакше... зовсім інакше.

Опубліковано за: "Діло". Відень, 1915. 27 березня. Число 220 (12).

²² [Вставка за: Dr. Stephan Tomaschowskyj. Die weltpolitische Bedeutung Galiziens. München: F. Bruckmann A.-G., 1915. S. 45].

²³ [Вставка за: Dr. Stephan Tomaschowskyj. Die weltpolitische Bedeutung Galiziens..., S. 46].

С. 1-3. (Підпис: *Степан Томашівський*).

Див. також: Dr. Stephan Tomaschowskyj. Die weltpolitische Bedeutung Galiziens. München: F. Bruckmann A.-G, 1915. 46 S., 1 Karte: Galizien-Ludomerien im Jahre 1240^{24, 25}.

²⁴ [Це переклад німецькою мовою праці, опублікованої в газеті "Діло", виданий під змінним заголовком. У даній брошурі додано мапу: "Галичина – Володимирія у 1240 р.". Додатково виділено рубрики "Галичина під Австрією" (с. 30-33) та "Австрія і українська ідея", (с. 42-46), текст яких за змістом відповідає публікації в українській мові. На титульній сторінці видання подано звернення, його переклад див. у наступній примітці.

²⁵ Світова культура і політика (австрійське й німецьке спільне наукове видання, випущене Інститутом культурних досліджень у Відні та Ернстом Єком у Берліні)

Внаслідок війни, Австрія та Німеччина стали солідарними в питаннях світової культури й політики. Вони вели спільну боротьбу проти атлантичних народів та Росії. Цю протилежність можна зрозуміти, порівнявши менталітет обох систем європейських народів. З одного боку – се атлантичний світогляд, світова культура та політика, з іншого – європейська, німецька. Одна (атлантична) – матеріялістична, друга (німецька) побудована на засадах ідеалізму. Одна рівняється на Америку – наймолодшу гілку європейських культур, щоб далеко на Заході довершити світову культуру, друга шукає власну духовність, щоб доповнити старші культури Сходу і, таким чином, прийти до загальносвітової культури. Там – політика меча, їхня найвища ціль – торгівля та прибуток, тут (Німеччина) – відмова від тимчасових переваг влади та комерції й зосередження на союзах, що лежать в основі переконань цілих народів. Ці відмінності обумовлені багатовіковим розвитком. Розташування на березі Атлантичного океану сприяло перетворенню одних народів на енергійних ділових людей, інші вели неспішний спосіб життя всередині материка, так що багатство їхніх сил відобразилося передусім у розкритті їхньої духовності.

Закінчилися часи, в яких панівними були лише гроші та зброя. Усією повнотою своєї ідентичності народи діють у просторі сього-

дення. Тому німецька політика, яка прийшла до всесвітньої культури та світового визнання через духовне осягнення цілісності народів землі, в майбутньому має більше шансів на успіх, ніж російський чи англійський тип політики, які використовувалися дотепер. А це означає, що до світового визнання потрібно йти, слідуєчи німецькій, а не англійській політичній схемі та при цьому практично використовувати здобутки ідеальних настанов німецького народу.

Політичний розвиток Галичини після повалення абсолютизму в Австрії виключає також будь-які спекуляції українського руху щодо шкоди Росії. Особливе становище Галичини після 1866 [р.] дало країні національну меншину, поляків, які майже без будь-яких обмежень панували над первинно-історичним населенням, українцями. Перші стали перешкодою для національного відродження других і джерелом найбільш запеклих зіткнень між двома країнами (суперечки з приводу конституційного права і фактичного землеволодіння в усіх сферах суспільного життя, що завершилися політичним вторгненням канцлера Бейста, після чого поляки мали зрозуміти, яким чином русини мали б існувати як самостійний народ). За цією зміною конституційних відносин Галичини не зовсім байдуже спостерігала російська сторона. У той час поляки були досить звичайно налаштовані стосовно царської імперії і вирішили, що у суперечці між українським і русофільським напрямком для русинів в деяких моментах будуть на користь першого. Проте насправді вони були далекими від того, щоб допомогти чимось українцям, окрім як у мовному питанні, але вони все більше і більше переконувались, що через українську ідею їхня політична позиція в країні є набагато небезпечнішою, ніж через русофільську. З іншого боку, це також виглядає правдою, що Росія спочатку негативно сприйняла колонізацію Галичини (вона була проведена невдовзі після остаточного знищення автономії в російській Польщі); незабаром, але це мало пройти багато перешкод, стало зрозумілим, що з двох варіантів – колонізації цілої країни і українізації великої частини – перше набагато більше відповідало російським державним інтересам, ніж друге. Таким чином, спільна основа між поляками і захисниками русофільського руху в Галичині виникла сама по собі ще перед тим, як у галицько-польському суспільстві стали помітними будь-які русофільські тенденції. Про те, що в Петербурзі найбільшим часом планували вже змиритись з польською автономією Галичини, свідчить той факт, що кращі

Томашівський С. Галичина. Політично-історичний нарис з приводу світової війни. 2-ге вид. Львів: Політична бібліотека, 1915. 32 с. (Окрема відбитка: Б. м., 1915. 32 с.)²⁶.

відносини між Австро-Угорщиною та Росією збігаються з Міністерством закордонних справ монархії під керівництвом графа Голуховського, сина засновника Галицької автономії.

В результаті українці, яких насправді є більшість в країні, незадовго до війни, після жорстоких боїв, могли лише частково показати своє політичне значення в країні, так як їх права, гарантовані автономією країни, і права в галузі державного законодавства становили, у порівнянні з поляками, лише 1:4. На практиці все українське стояло на задньому плані. Наприклад, в галузі освіти кількість українських державних середніх шкіл становить тільки десяту частину від польських. Справа українських університетів є загальновідомою, своєчасне зведення їх могло призвести до непередбачуваних наслідків на користь Австро-Угорщини. Дивно те, що проти ідеї незалежного українського університету у Львові виступали всіма можливими способами ті польські партії, які притримувались русофільської точки зору. Українцям навіть сьогодні не ясно, з якої причини австрійський уряд не підтримав український університет – чи то з поваги до Польщі, чи до Росії. Якщо монархія коли-небудь мала б якісь агресивні наміри щодо Галичини, тоді б вона цікавилась іншими установами політичної адміністрації цієї величезної провінції. Так, наприклад, вона б могла відсунути від керівництва центральний уряд шляхом введення польської мови в усіх державних органах, можливості прямого огляду справи країни і формування незалежного і об'єктивного суду. Проте вона цього не зробила.

1913 року був момент, коли оголошувалась оцінка українського питання в Австрії. Мова йде про відоме звернення його величності кайзера до української спілки у Палаті депутатів. Проте не було ніяких дій зі сторони уряду, які б могли виправдати ці сподівання.

²⁶ Ця брошура є скороченим варіантом праці вченого п. н. "Галичина як політичний і воєнний чинник колись і тепер. Причинок до історії світової війни", яка була опублікована в часописі "Діло" на початку 1915 р. Охопивши основну історичну частину тексту цієї газетної публікації, брошура мала актуальну політичну ціль і водночас була першою спробою

Томашівський С. Галичина як політичний і воєнний чинник колись і тепер. Причинок до історії світової війни. ЦДІАЛ. Фонд 368. Опис 1. Справа 11. 60 арк. (Рукопис)²⁷.

*Публікація тексту, примітки
Надії Халак
(Це найповніший варіант праці,
доповнений вставками
із рукописів та її
німецькомовної публікації)*

представити галицьку історію в контексті загальноукраїнської і європейської історії, як це пояснював сам автор у передмові до нового видання.

²⁷ Сторінки рукопису переплутані, однак послідовність самого тексту відповідає викладу матеріалу, опублікованому на шпальтах газети "Діло". У рукописному варіанті відсутні: останній абзац "Вступу", останній абзац Ч. I. "Край", частина тексту Розділу 2 "Історичний огляд": п. 3. "Галицько-Волинська держава від Данила до Юрія II"; п. 4. "Боротьба за Галичину в XIV в.", п. 5. "Галичина під Польщею (1387-1772). Прилучення до Австрії"; частина тексту Розділу 3 "Росія і Галичина. Ч. 2".

Натомість, є рукописні фрагменти тексту, яких немає в опублікованій праці. Ці тексти рукопису ми вміщуємо до розділу II п. 1. "Початки політичного життя західної України" (із арк. 16-17 архівного рукопису) та до розділу II п. 2. "Самостійна галицька держава XI і XII в." (із арк. 18 архівного рукопису).

DE NOBIS NON NOBIS: ПРЕСЛІВ'Я ДО «МОЄМУ КРИТИКОВІ» ОМЕЛЯНА ОГОНОВСЬКОГО

Стаття є супровідною до переопублікації знакового тексту в історії українського літературознавства кінця XIX століття: «Моєму критикові. Відповідь А. Пипінові на його статтю “Особая історія русской літератури”». Другий завідувач (1867) першої катедри української словесності (1848) Омелян Огоновський став автором першого цілісного історіографічного корпусу української словесності (1887–1894), який створив головно на засадах біографічно-бібліографічної та культурно-історичної школи. Новаторським для національної науки став принцип історичної тяглості та неперервності розвитку української культури від X-го до XIX-го сторіччя, що повністю зруйнувало російські імперські псевдонаукові схеми, за якими спадщина Київської Русі безпідставно присвоювалась до історії московського князівства, а потім російської імперії. Таким чином, історик літератури інспірував зміну парадигми висвітлення історичного процесу з Гегелівської «державницької» до уже актуальної в той час у європейській науці «народницької» концепції, за якою цивілізаційний розвиток забезпечують не тільки державні народи. У статті показано, що Огоновський мав безпосередній вплив на історика й історика літератури Михайла Грушевського, який розвинув й утвердив нову схему історії України, що стало основою формування модерної української нації на зламі століть. У статті також проаналізовано основні полемічні вузли і причини тенденційної та науково необґрунтованої критики російського історика літератури історіографічного корпусу українського літературознавця як суто політичні й ідеологічні. Доведено, що «Історія літератури руської» Ом. Огоновського і його резонансна відповідь «Моєму критикові» інтенсифікували розвиток української науки, узагальнено оцінки провідних українських літературознавців цієї дискусії, звернено увагу і показано причини інерційної недооцінки наукового рівня доробку Огоновського.

Ключові слова: Омелян Огоновський, Михайло Грушевський, Александр Пипін, історія літератури, періодизація української літератури.

Постанова проблеми. Важко¹ знайти більш цінний і знаковий науковий текст, який був настільки важливим для нашого українського національного формування у другій половині XIX сторіччя, аніж «*Історія літератури руської*» Омеляна Огоновського. Йдеться про категоричну й безапеляційну академічну заяву-проголошення з європейської університетської катедри про окремішність і самостійність українців як народу, що має свою – відмінну від офіційного російського імперського метанаративу – культуру, письменство, історію. А головне: планує і буде мати інакше, власне суверенне майбутнє! Саме так це і прозвучало із виходом цього першого повного історіографічного літературознавчого корпусу, і хоча до цього часу фактично упродовж пів віку українські мислителі і митці так чи так не «злазили із дзвіниці» народного скликання та пробудження, саме остання чверть століття стала визначальною для оформлення та кристалізації модерної нації. Звісно, – можемо продовжити і маємо згадувати галицьких «будителів», «великоукраїнців» кирило-методіївців із могутнім і профетичним Тарасом, всіх самовідданих і жертвних наших романтиків та позитивістів, які творили літературний і загальнокультурний національний фундамент. Формували свій оригінальний масовий проект та елітарний мистецький канон, роз-

вивали передовсім через освіту рідною мовою, що було властивим для всіх європейських націоналізмів того часу. Однак особливого значення набувала для окреслення і ствердження окремого національного розвитку наявність університетських кафедр, що виконували роль своєрідного локомотива для руху та інституційного культурного будівництва майбутньої України. Таким локомотивом українського «поступусу» безперечно стала перша кафедра української словесності в Львівському університеті (1848), особливо після того, як її очолив Омелян Огоновський (1867).

Отож, у непосвяченого читача виникне закономірне запитання: чому у моєму фактичному преслів'ї чи ж у передмові до чергової [пізніше про деякі попередні – В. М.] переопублікації резонансної відповіді Огоновського російському імперському літературознавцеві Александрові Пипінові (Огоновський Ом. *Моєму критику: в́дповьдь А. Пыпинови на єго статью «Особая история русской литературы»*. У Львовь : Накладомъ автора, 1890. 47 с.), йдеться не про власне невеличкий текст безпосередньої полеміки, а про інший науковий здобуток професора – про видані упродовж 1887–1894 рр. чотири томи (6 частин) першої цілісної історії української літератури. Бо – це *Особлива історія української літератури!* Саме її поява, чи точніше – ще перший том в

¹ Про нас не без нас.

1887 році – спричинив різку зміну тональності російського літературознавця-історіографа Александра Пипіна, який до того мав в українських науковців (зокрема в М. Драгоманова та І. Франка) опінію прихильника української культури, ліберала і «західника». Раніше Іван Франко в журналі «Світ» (Львів, 1881, № 3, с. 55-57) відгукнувся доволі прихильно про «майже першого з образованих великоросів», котрий «прилюдно підніс голос в обороні української мови і літератури, самовільно зажаданій та переслідуюваній царем і його прислужниками та шпіонами» [25, с. 115]. І. Франко видавав радше бажане за дійсне, прагнучи відзначити тенденцію, що А. Пипін в «Історії слов'янських літератур» «обробив [...] історію української літератури (Україна російська, галицька і угорська) і вже тим самим, що поклав її окремо від великоруської, вказав на її окремість і саморідність» [25, с. 115]. Це були невиправдані пізніше аванси із аргументацією про те, що «Пипін більше, ніж котрий-небудь другий з учених-великоросів [...] попрацював для українського письменства, для української історії і що задля того треба українцям знати і поважати його, як свого», та й учителі його були українці-слависти Василь Григорович та Ізмаїл Срезневський, тому то й пішов Пипін за ними до «западників» разом із Миколою Костомаровим та Тарасом Шевченком (!) і «полуукраїн-

цем» (по роду) Чернишевським [25, с. 115-116].

Власне, І. Франко не реагував, не втручався в основне і визначальне протиріччя, не писав про структуротворчу якість історіографічного корпусу О. Огоновського – революційну для історіографії окрему національну періодизацію і тяглість української культури від княжих часів, що головню й спричинило появу скандальної (або ж закономірної) статті А. Пипіна «Особая история...». І. Франко багато критикував роботу О. Огоновського за фактографічні помилки, пропуски, хаотичність і дріб'язковість комплектації, відсутність системності, особливо ж – якостей культурно-історичної та порівняльно-історичної методології в історіографії, певне ігнорування текстів за мовним критерієм (апокрифічна і схоластична література), однак не за історико-літературну періодизацію. Щодо ж А. Пипіна, то тільки у його некролозі в 1904 році І. Франко «делікатно» згадав про «тінь», «помилку» щодо згаданої статті і гучної полеміки з О. Огоновським: «Правда, раз, із приводу “Історії руської літератури” Огоновського, він висловив погляд, якого не сподівалися по нім приятелі, а власне, що літературу в повнім значенні того слова може мати тільки народ, що має своє власне державне життя. Це була, певне, помилка покійника, виплід важких років реакції, що кидає тінь навіть на найясніші голови» [26, с. 42]. Знову ж таки, – відзначив, що Пипін «кілька

разів підіймав голос проти урядової заборони українського слова в Росії, хоч ніде правди діти, чинив це дуже обережно та занадто академічно» [26, с. 42].

Виклад основного матеріалу.

Не бажаючи аналізувати позицію Пипіна «занадто академічно», зразу ж зазначу, що він не пройшов випробування «українським питанням», зайнявши чи, більш точно, – виявивши пізніше характерну шовіністично-імперську позицію московського великодержавника. Про перебіг й основні полемічні вузли широкої і дуже знакової для українського літературознавства публічної наукової і безумовно також важливої політичної дискусії повторюватись не варто: про це за незалежної України писали достатньо фахово і повно багато дослідників. Передовсім варто назвати праці таких знаних літературознавців, як Михайло Гнатюк та Микола Ільницький [6], [11]. Особливу масштабність і стереометризм аналізу полеміки Омеляна Огоновського та Александра Пипіна відзначу в розвідці Гнатюка «У пошуках літературознавчої методології (І. Франко, А. Пипін, Г. Брандес)», де сучасний теоретик літератури розглядає згадану полеміку і її європейський контекст кризь оптику розвитку і взаємодії методологічного інструментарію літературознавства, синтезує участь і позицію провідних українських культурних діячів, які підтримали Огоновського. Зокрема, розвідку І. Нечуя-Левицького (псевдонім – І.

Баштовий) «Українство на літературних позвах з Московщиною»; участь Михайла Комарова (Уманця) («Особая история русской литературы». Львів, Зоря. 1890. № 21). [6, с. 506-508]. Все ж таки, у статті 2006 року М. Гнатюк, як і в свій час Іван Франко, залишає шанс для московського історика літератури, називаючи його «демократично налаштованим» та дещо оксюморноно пише: «Отже, демократично настроєний учений (яким, без сумніву, був А. Пипін) не сприймав концепції окремої української літератури, що її відстоював О. Огоновський» [6, с. 506]. І робить вже закономірний обґрунтований висновок: «Російський учений у своїх висновках приходять до суто великодержавних, шовіністичних концепцій» [6, с. 507], і навіть слушно говорить про певний «культ Пипіна» у І. Франка, що не дозволило останньому долучитися до полеміки на боці О. Огоновського: «Слід вважати, що той культ російського вченого, який витворив собі Франко, і спричинився до захоплених відгуків і в той час і пізніше про Пипіна з боку українського вченого» [6, с. 507]. Можу лишень доповнити, що впливали й особисті стосунки І. Франка зі своїм університетським професором, і позиція М. Драгоманова. Врешті, саме його концепцію «двох літератур», сформульовану ще в статті М. Драгоманова «Література російська, великоруська, українська і галицька» (1873), по-своєму і розвивав А. Пипін.

При тім, щедро спонсорований російським урядом, А. Пипін пропагував імперську парадигму «слов'янського єдинства» в літературній історіографії, поширював цю теорію через переклади німецькою і французькою мовами своєї версії історії слов'янських літератур, де українське письменство описане анемічною «гілкою», яка має зникнути у могутній кроні «руського міра». Ці метафори такі сучасні й актуальні в контексті теперішньої російської воєнної інвазії, а Пипін є таким зразковим майже нинішнім типажем «харошого русского»-демократа, що аж моторошно, наскільки певні якості українсько-російських взаємовідносин є незмінними! Параноїдальна залежність московського «різномастного» істеблішменту від «українського питання» не змінюється упродовж віків, всі ці «світила» виконують у Європі одну і ту ж місію на «царсько-газпромівські» гроші – просувати-пропагувати «культуру» росії, сиріч – ідеологію «руського міра», доктрину «панрусизму». Отож, ще раз підсумуємо словами відомого дослідника, що «Дискусія 1890–1891 рр., що розгорнулася між А. Пипіним, з одного боку, і діячами української національної культури (О. Огоновським, І. Нечуєм-Левицьким, М. Комаровим) – з іншого, продемонструвала не тільки національну солідарність, але й уміння українських інтелектуалів обстоювати позиції української національної культури у полеміці навіть зі світилами

Александр Пипін.

світової літературознавчої думки, яким був А. Пипін. Як літературознавець, цей російський учений користувався значним авторитетом і у Росії, і в Європі. Його дослідження в галузі літератури та етнографії охоплювали найважливіші розділи російської історико-літературної науки. Прихильність А. Пипіна до культурно-історичної методи у науці про літературу ставила його праці в один ряд із найвидатнішими представниками європейської гуманітарної науки того часу. Праця А. Пипіна «История русской литературы и этнографии» (у двох томах) була перекладена німецькою, а потім французькою мовами. Значним був вплив А. Пипіна на формування літературно-естетичних поглядів І. Франка» [5, с. 80].

Також згадуваний повище Микола Ільницький у 2013 році

описав полеміку Огоновський-Піпін крізь призму компактного міні-портрета універсального класичного філолога міжвоєнного двадцятиріччя Костянтина Чеховича [11]. Чехович був яскраво вираженим апологетом українського персоналізму в літературознавстві, що прийнято називати в нашій науці «католицькою критикою», «християнським націоналізмом», а філософським підґрунтям персоналізму вважаємо віру у світ як вияв творчої активності верховної особи (себто – Бога) та сприйняття людини-особи (персони) як первинної реальності і найвищої духовної цінності. Для української версії персоналізму із сильною національною компонентою в доктрині Чеховича через реальне зіткнення із марксизмом у вигляді «російського більшовизму» важливим стало протистояння ідеології панрусизму як ідеології колективізму, агресивній імперській завоюницькій політиці росії. У дуже багатім видатними особистостями покоління міжвоєнн (міжвоєнного двадцятиріччя) К. Чехович вирізнявся цілісністю і якоюсь «правижною». Маю на увазі його власне націоналістичний «ухил», постійне і переконливе опонування марксистським і ліберальним впливам та ідеям. Літературознавчий дискурс ученого найвідповідніше можна окреслити двома дефініціями: персоналізм і християнський культуралізм. Літературу він (К. Чехович) бачив у перспективі цілої цивілізаційної системи, загально-

культурної всеохопної сфери, що й системно показав М. Ільницький, проаналізувавши вибірково дві літературознавчі праці – «Омельян Огоновський як історик української літератури» та «Постать Івана Вишенського і Мойсея в творчості Івана Франка». Виокремлю лишень один аспект із компактного аналізу Ільницького цікавої нам полеміки: «Якщо в кого (зокрема у Франка та й О. Огоновського) були з того приводу ілюзії [про україноцентричність або ж попросту визнання права на самостійний розвиток української культури в Піпіна. – В. М.], то вони розвіялися після появи у журналі «Вѣстникъ Европы» (1890) рецензії А. Піпіна на «Історію літератури руської» за назвою «Особая история русской литературы. По поводу книги О. Огоновского» [11, с. 145]. Також М. Ільницький відзначає еволюцію, зміну ставлення І. Франка до праць А. Піпіна з 1881 і після публікації його опусу «Особая история...»: «Франко в цей час [1881 – В. М.] такі слова вітав. Але в 1890-х рр. ситуація змінилася. У тоні Піпіна вже не було сумніву стосовно великоруського і українського народів як одного народу, а Франко з позицій соціал-демократизму остаточно переходив на національні позиції – ім'я Піпіна з'являлося переважно у його працях про пам'ятки давньоруської літератури. О. Огоновський сам виступив в обороні своїх поглядів, дійшовши висновку про відхід Піпіна від своїх попередніх поглядів про самостійний

розвиток української мови й літератури. К. Чехович думки про зміну поглядів А. Пипіна не поділяв, хоча рація тут була радше на боці О. Огоновського» [11, с. 146].

Власне, до слів Миколи Ільницького варто додати, що той же Костянтин Чехович в аналізованій розвідці «Омелян Огоновський як історик української літератури» [Чехович] писав про набагато ранішу позицію Пипіна, ще 1859 року, яку росіянин висловив у чеському журналі «Časopis Muzea Královsvi Českeho (ČČM)» [A. Rypin. *Listy o nynější ruské literatuře*. III.]: «Великоруська освіта і життя просякли Малоросію так, що сьогодні не може й бути мови про літературний сепаратизм. У сорокових роках піднеслися були у нас деякі голоси проти цієї провінційної літератури, але не бачимо причин, щоби проти неї воювати. Вона ж не може спричинити роздвоєння; російська література глибоко закорінилася в Малоросії, російська освіта увійшла в її кров і не може бути прогнана; малоруські університети в Харкові і Києві розповсюджують російську науку. При таких умовах літературна діяльність Малоросії може бути лише справою дилетантизму, не маючи аспірацій до надвлади над російською мовою в Малоросії. Вона буде знайомити нас з первісним характером народної поезії південної Русі; малоруська мова може бути мовою поезії, але ніколи мовою науки і мистецтва» [28, с. 21]. Цю цитату я вже використовував й коментував

у своїй статті 2010 року «Періодизація історії української літератури у синтезах Омеляна Огоновського та Михайла Возняка» [15, с. 169].

Конспективно підсумувавши його ставлення до цієї проблеми, наголошу, що К. Чехович відзначав той факт, що полеміка прорезонувала у «всій Слов'янщині» й у цілій Європі, називав «баламутством» вживання терміна «Русь» з боку А. Пипіна і москалів загалом із їхньою фікційною «мовною єдністю» та називав помилкою О. Огоновського те, що він вважав А. Пипіна «російським поступовцем», другом і «щирим оборонцем» української мови і літератури, який тільки пізніше змінив погляди, ставши «на платформу панславізму-панрусизму, тепер – панросіянізму». Його (А. Пипіна) судження 1859 року, на переконання К. Чеховича, це промовисто засвідчують [28, с. 20-21].

Отож, на мою суб'єктивну думку, рація все ж таки була на боці Костянтина Чеховича, а Омелян Огоновський майстерно використовував у полеміці з опонентом його ж тексти, в яких російське «світило» не могло оминати чи проігнорувати раціональні факти здорового глузду чи об'єктивних наукових законів, які засвідчували самостійність української культури і народу. Що цікаво, О. Огоновський продовжував послідовно стверджувати й використовувати як аргументи тези А. Пипіна про українську самобутність і після формального закінчення полеміки в 1890-1891 роках Зокрема, вже в

останній частині «Історії літератури руської» 1894 року (Частина IV. *Література наукова. Етнографія*) історіограф писав: «Етнографія, се-бъ-то образъ индивидуальной вдачѣ народу, є наука нова, що вытворила ся мѣжь Славянами въ наслѣдокъ вѣдродженя народностей въ напрямѣ суспѣльно-національнѣмъ. Вѣдтакъ етнографія вважаєся засновкомъ реставраціѣ народности руско-украиньскои. Руско-украиньска етнографія є выслѣдомъ бажаня, пѣзнати нарѣдъ, котрый має свою исторію, свою культуру, свою мову й богату поезію, та й оригінальнѣйшѣ прикметы свого индивидуализму. Вже-жъ Великорусъ А. Пыпинъ пише ось-що про окремиѣ прикметы вдачѣ украиньского народу: “Тѣ окремиѣ етнографичнѣйшѣ, щѣ ихъ можна дослѣдити ще въ давнѣмъ характерѣ южноруского племени, розвинули ся пѣдъ впливомъ исторіѣ въ такѣй своерѣднѣй формѣ, якѣй впадали въ очи самому народови и рѣзко вѣдрѣзнили “хохла” вѣдъ “москаля”. Всѣ рѣзні условинѣ, щѣ вытворювали народнѣсть, найпаче-жъ свѣйства и обстановы природы, впливавшѣй вѣдъ поконъ-вѣку на физичнѣй складѣ племени й на его бытѣ (формѣ хлѣборобскои и въ загалѣ хозяйскои культуры), – племѣнне суспѣдство въ стародавнѣй и середнѣй вѣкѣ, котре зъ давныхъ-давенъ на етнольогичнѣй складѣ народности зъявляло иншѣй впливѣ мѣжь племямъ полудневѣмъ, а иншѣй мѣжь пѣвнѣчнѣмъ, – останки по-

конвѣчнои старовинѣ, щѣ збереглись вѣдъ затратѣ на полудни, а занастились на пѣвнѣчи, або навпаки, пѣзнѣйшѣй историчнѣй вѣдносинѣ, незвѣстнѣй на пѣвнѣчи, щѣ зъявляли новѣ думки й обычаѣ на полудни (якъ н. пр. давнѣй схѣднѣй, а вѣдтакъ польскѣй впливы XV–XVII вѣку), – національна исторична боротьба XV–XVII вѣку и т. и., – все теє вкупѣ вытворило типѣ народности, стѣлько вѣдмѣннѣй вѣдъ пѣвнѣчного, щѣ при “возсоєдиненію” въ половинѣ XVII вѣку вѣнъ не могъ злятись зъ пануючою народностію, и прилучивъ ся до неѣ зъ окремиѣмъ вѣдтѣнкомъ”» (А. Пыпинъ. Обзоръ малорусской этнографіѣ. (“Вѣстникъ Европы”. Двадцатѣй годѣ. Томъ IV. С.-Пб. 1885; стор. 744-745). [*Исторія літературы рускои*. Написав Омелянъ Огоновскѣй. Часть IV. Львѣвъ, 1894. Накладомъ наукового товариства им. Шевченка. С. 1-2].

Зумисно максимально точно графічно намагався передати цитату в оригінальному (жахливому для сучасного читача!) мовному оформленні О. Огоновського, щѣб відтворити «дух» тексту, а зі самого поклику варто відзначити не тільки процитований в Огоновського фрагмент Пипіна, в якому російський науковець безперечно визнає абсолютну різницю «“хохла” вѣдъ “москаля”», але й бере в лапки улюблений московитами в ХХ-му ст. штучно придуманий термін-означення про «возсоєдиненіє» в XVII-му. Вочевидь, на жаль, начитався нашого Пантелеймона

Куліша! А якщо більш серйозно, то О. Огоновський знову ж, як і в полемічній книзі «Моєму критикові», у вступі до четвертої частини корпусу настійно й аргументовано відзначав «національну самостійність свого народу супротив великоросів або москалів», вказуючи, що великорус Пипін «не вагувався» написати вже в 1879 році: «Народність малоруска при всій силі великоруских впливів, котрі входили в неї різними дорогами сусідства, т. є. адміністрації, образования, – при всім «обрусенію» вищих клас суспільності, зберегла стільки своєрідних прикмет, що окремішність її була очевидна: справжній Малорус (хохол) здавна відділювався від Великоруса (москаля, кацапа), – люде, що осілись разом на одному місці, не змішувалися з собою, а коли народний елемент увійшов в літературно-суспільний рух, то він ще більше спонукав до заявленя і розвою окремих прикмет народних» („Исторія славянскихъ литературъ“. Томъ 1. С.-Пб. 1879; стор. 388-389). [Исторія літератури рускои. Написав Омелянь Огоновській. Часть IV. Львѳвъ, 1894. Накладомъ наукового товариства им. Шевченка. С. 3. Текст адаптовано]. Очевидно, що Огоновському такі «наочні» аргументи безумовно варто було використовувати для актуалізації своєї праці.

Не бракує праць сучасних фахових істориків, в яких об'єктом дослідження обрано саме матеріали полеміки 1890–1891рр., до прикладу, – назву хоча б статтю Тамари

Полещук [22], Олексія Сухого [23]. З останніх літературознавчих розвідок особливо відзначаю глибоку аналітику Орісі Демської – «Антипозитивістичний поворот та початок українського модерного літературознавства» [10]. Обравши предметом вивчення особливості антипозитивістичного зламу-повороту в українській філологічній науці окресленого часу, Демська безпосереднім об'єктом аналізу визначила «Отзыв о сочинении г. Петрова “Очерки из истории украинской литературы XIX столетия”» (1889) М. Дашкевича та «Історію літератури руської» (1886–1894) О. Огоновського». Що особливо цікаво для мене, дослідниця чи не першою сьогодні частково опонує загальнопоширеним поглядам на «Історію літератури..» як на щось «малонаукове», як на «звід матеріалів», «низькоякісне» літературознавство»: «Праця “Історія літератури руської” О. Огоновського також цілком вкладається в дискурс “пошуків основної ідеї”. Проте з наукової точки зору *напрочуд цікавим видається комплекс дослідницьких методів*, які використовує вчений для розгортання своїх світоглядних ідей на прикладі історії української літератури. Слід зауважити, дослідники неодноразово зазначали, що відгук М. Дашкевича ніяк не позначився на праці О. Огоновського, яка *взагалі не має значної літературознавчої цінності*. З цими аргументами здебільшого можна погодитися, однак *цікаво простежити, що в роботі, яка б, зважаю-*

чи на свою "низьку якість", мала б просто пройти непоміченою, викликало таку бурхливу реакцію офіційної російської наукової критики. Натомість ця праця стає об'єктом широкої наукової та публіцистичної дискусії [Усі письмівки – мої. – В. М.]. Саме цю дискусію, частково поруч із відгуком М. Дашкевича на твір М. Петрова, дозволимо собі вважати початком становлення модерного українського літературознавства, або ж нової літературно-наукової критики» [10, с. 11].

Системний і контекстний аналіз еkleктичної літературознавчої методології Омеляна Огоновського («Праця Ом. Огоновського цілковито написана в руслі культурно-історичної школи. Автор розглядає розвиток української літератури в тісному зв'язку з історією, мовою та національною культурою й охоплює історичний української період від найдавніших часів і до кінця ХІХ ст. Щоправда, вченому так і не вдалося її закінчити. Важливою ознакою роботи є використання біографічного, естетичного, а частково й формального та філологічного методів висвітлення матеріалу» [10, с. 11–12], на жаль, завершено *алогічним* для мене висновком («Проте, як вже неодноразово зазначали, зважаючи на стиль викладу, накопичення далеких від літератури фактів, ігнорування вагомих праць з історії давньої літератури [Франкова оцінка. – В. М.], відсутність цілісної структури й певну хаотичність, *не можна вважати роботу О. Огоновського визнач-*

ним досягненням української літературної історіографії» [10, с. 12]. Далі у статті представлено стереометричний аналіз власне полеміки Огоновський–Піпін [10, с. 12-13] й обґрунтований висновок про вагому, а то й визначальну на той час роль історіографічного корпусу львівського професора для української науки: «Хоча з іншого боку, саме використання елементів формального методу О. Огоновським в «Історії літератури руської» надало багатьом літературознавцям додаткові аргументи щодо обґрунтування об'єкту дослідження українського літературознавства і тим самим *легітимізувало* й самий *феномен українського літературознавства*. Адже саме завдяки використанню елементів формального й філологічного методів *учений доценту руйнує панівну на той час у російському офіційному літературознавстві концепцію А. Погодіна щодо історії літератури Київської Руси*, сформульовану ним у 1850-х роках та «обґрунтовану» іншим російським філологом – А. Соболевським у 80-х рр. ХІХ ст.» [10, с. 12]. Підкреслення знову мої, – бо постає закономірне запитання до тих, котрі «неодноразово зазначали»: як праця, що «не має значної літературознавчої вартості», яку не можна вважати «визначним досягненням української літературної історіографії» досягла таких результатів?! Вдячний Орисі Демській і цілковито погоджуюсь з її оцінками й аргументами про найважливіші і похвальні якості,

і хиби *визначного* тексту в історії українського літературознавства. Сподіваюсь на підтримку в «апології» Омеляна Огоновського, у чому мене вже неодноразово звинувачували, бо йдеться саме про захист, виправдання (*apologeisthai* – з грецької), а більш детально про причини та інерцію кліше Огоновського-«причинкаря» в іншій моїй статті в цьому номері «Галичини»: «Олдскульна історія літератури Омеляна Огоновського: постаті і тексти».

Передовсім маніфестація на рівні загальноєвропейському окремішності свого народу, своєї нації через оформлення окремого повного історіографічного корпусу українського письменства за логічною і переконливою історичною схемою періодизації і викликала таку реакцію Александра Пипіна. Реакцію не так наукову, як *політичну*, адже суто літературознавчі зауваги були периферійними: головно йшлося про «особую» історію літератури за своєю методологічною парадигмою, про опонування імперській історіографії, про гучну заяву українського ученого, що історія літератури (як й історія всіх східних слов'ян загалом!) не є «власністю» російсько-московської імперської науки. Омелян Огоновський в історії літератури на десять років раніше Михайла Грушевського (перший том «Історії України-Руси» був надрукований у Львові тільки 1898 р.) конституював «народницьке» мірило до історії України. Тобто, історію українців як

етносу став розглядати не як історію державного буття, тривання у формі чи складі тої або тої імперії-держави-королівства чи краю, а як історію (культура, побут, суспільно-громадські відносини, політика і взаємини із сусідніми народами) окремого самобутнього народу. Народу, який давніший за сусідній московський, що є своєрідним постординським конгломератом, імперським спадкоємцем Золотої Орди. О. Огоновський першим з університетських професорів показав, що історія східних слов'ян (і не тільки українців, але й білорусів!), це не історія росії, адже сама назва «русь», «русській» була перенесена на московію саме з метою «розмити» межі географічні та хронологічно присвоїти чужу історію, зробити з України-Руси без її волі і бажання «донора» московського царства 16–17 ст. Так і сталося у наступні століття: українці «експортували» культуру, освіту, науку, часто з примусу, а деколи – «всліпу», не усвідомлюючи підступу і небезпеки, а отримали у відповідь асиміляцію, переслідування мови і віри і т. д. Краще за Шевченкову розгорнуту метафору це ніщо не змалює: «Ти все оддав приятелям, / А їм і байдуже. / Кажуть, бачиш, що все-то те / Таки й було наше, що вони тільки наймали / Татарам на пашу / Та полякам...». А українці на понад триста літ стали тодішніми-сучасними «бурятами московської імперії» в її завойовницьких війнах. Від російсько-турецьких війн 17–18-го століття чи Великої Північної війни

із козаками Полуботка, віддякою яким стали болота північної Пальмири, аж до ганебної інтервенції в нещасний Афганістан в 1979-му, де в складі «обмеженого контингенту» українці були на чільному місці. Сучасна імперія путіна мріє про українців, які будуть лежати в окопах, штурмуючи Варшаву чи Вільнюс, якщо вже не Берлін...

Концептуально – це те, що історик Ярослав Грицак називає «зміною парадигми», «народницькою школою» Михайла Грушевського, «коперниківською революцією в історієписанні про Східну Європу» [8, с. 8-9], антигегелівською позицією в історичній науці. Історичний плін часу, світовий цивілізаційний розвиток визначає національна держава, – так вважали упродовж 19-го ст. за концепцією Георга Гегеля. Українців як недержавний народ на цей час це очевидно не влаштовувало, тому власне роль Омеляна Огоновського і Михайла Грушевського в пересотворенні народу, в національному відродженні, в реорганізації модерної нації надзвичайно важлива. Але, як не втомлюється повторювати той самий Ярослав Грицак, щоб стати модерним, треба було спершу бути національним, а для європейських націоналізмів передмодерної доби визначальною ставала боротьба за власну школу та освіту рідною мовою. Здобуття осередків вищої, університетської освіти давало чималий гандикап і переваги в національному самоствердженні. Наголошу на тому, що й Гру-

шевський почав працю над своїм історіографічним корпусом після того, як посів кафедру в Львівському університеті (1894), безпосередньо працював над першим томом упродовж 1896–1897 років, уже будучи викладачем Львівського університету, а оформив у кінці 1898-го.

Омелян Огоновський підготовчою роботою (створення університетських лекційних курсів, написання і видання передовсім шевченкознавчих і шашкевичезнавчих наукових і популярно-публіцистичних розвідок, підручникотворення і т. і.) був зайнятий майже півтора декади – з 1867 до 1881 року, коли з'явилися дві літературознавчі праці: «Хрестоматія староруська для вищих класів гімназійних» та «Короткий погляд на історію літератури руської від Татарщини до кінця XVIII віку» (Львів, 1881. «Зоря». Числа 21-24). Це його перші масштабні зразки синтетичного аналізу історії української літератури, спроби періодизації та характеристики окремих етапів розвитку літературного процесу, які стали основою майбутнього фундаментального доробку історика літератури. У «Хрестоматії староруській» окрім добору текстів та їхніх коментарів важливим є історико-літературний огляд, у якому висвітлено критерії, згідно яких автор відбирав і пояснював тексти. Зокрема, – це акцентування візантійських культурних впливів на нашу літературу у XI–XII століттях та негативна роль церков-

нослов'янської («мертвої») мови, що, на думку укладача, гальмувало розвиток світської літератури. Другий аспект – це проникнення в штучну літературну мову «живої мови руської», і саме такими, на думку Огоновського, позначеними національним українським характером, є всі кращі твори давньої київської доби («Правда Руська», «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім» та ін.). Доволі загальним є огляд літератури XIV–XVII століть із зазначених повище причин. Категоричною є оцінка розвитку української культури в умовах уже московської експансії: «Проти впливу польщини можна було ще Русі легше встояти, але проти гегемонії Москви годі було зберегти окремих признаков народного життя, бо Московитяни і Українці в церковних і богословських книгах тією самою мовою церковнослов'янською користувалися» [21, с. 428-429]. Цікавою і новаторською для свого часу була висока оцінка ролі Григорія Сковороди у пробудженні духу нації, у здоланні національної апатії, бо саме цей філософ-мислитель, на думку історіографа, відкрив і показав шлях до започаткування нової української літератури І. Котляревському. Лейтмотивом розвідки є дуже висока, визначальна роль фольклору у збереженні культурної ідентичності народу, у відродженні сучасної літератури: «І дивно! Той простий народ, на котрий учені грамотії поглядали з презирством, котрого вони нічого не

хотіли вчити, творив собі від споконвічних часів то мітичні і космологічні колядки, то думи і пісні, та заявив світові таку життєву силу, якою мало котрий народ відносно до творів духа звеличитись може» [21, с. 430]. Іван Франко дуже високо оцінив цей визначний для українського шкільництва компендіум, згадавши його добрим словом в некролозі свого професора: «Его хрестоматія староруска настала на місце старої Хрестоматії Головацького, уложеної в “об'єдинительнім” дусі (між взірцями “южнорусского” письменства були там, наприклад, деякі великоруські биліни!) і становила значний проґрес супроти неї...» [27, с. 316], не забувши відзначити саме історичну періодизацію і відмінний історіографічний метод комплектації питомо українського літературного матеріалу, та «шпигнути» Якова Головацького за московфільський «об'єдинительний» вплив.

Власне, тут доречно й показати схему «об'єдинителів», схему імперського історієписання, в якій українцям відводили прикладне місце як частини триєдиного «русского» народу, що буцімто складався з «великоросів, «малоросів» і «білоросів». Сучасний історик пише про кардинальну функцію Михайла Грушевського в опонуванні цій моделі і зазначає, що «... для зміни парадигми більшу роль за його багатотомну історію відіграла його ж невелика стаття “Звичайна схема «русської» історії та справа раціонального укладу істо-

рії східного слов'янства" (1904)» [8, с. 9]. Передовсім відзначу, що вже в самій назві цієї статті М. Грушевський очевидно відсилається до предмета полеміки Огоновського-Піпіна («*Особая історія русской літератури*») та «обігрує» в назві як антоніми епітети-характеристики *особлива-звичайна*, а той факт, що дослідження Огоновського-історіографа київсько-львівський професор знав, не викликає сумніву. Врешті, – М. Грушевський також історик українського письменства, а його 6 томів «Історії української літератури», написаної в еміграції аж у 1920-х роках, хронологічно доведені до «Києво-Могилянської школи» і її «тріумфу». Звісно, це вже літературна історіографія іншого часу, однак періодизація все та ж – «народницька», започаткована у роботах завідувача кафедри української словесності майже піввіку скоріше.

Все ж таки, що писав М. Грушевський про імперську парадигму історієписання у 1904 році: «Звичайно, прийнята схема «русської» історії всім звісна. Вона починається з передісторії Східної Європи, звичайно про неслов'янську колонізацію, потім іде мова про розселення слов'ян, про формування Київської держави; історія її доводиться до другої половини XII в., потім переходять до В[еликого] князівства] Володимирського, від нього – в XIV віці – до князівства] Московського, слідиться історія Московської держави, потім Імперії, а з історії українсько-руських і білоруських

земель, що лишалися поза границями Московської держави, часом беруться деякі важніші епізоди (як держава Данила, сформування В[еликого] князівства] Литовського і унія з Польщею, церковна унія, війни Хмельницького), часом не беруться зовсім, а в кождім разі з прилученням до Російської держави ці землі перестають бути предметом сеї історії.

Схема ся стара, вона має свій початок в історіографічній схемі московських книжників, і в основі її лежить ідея генеалогічна – генеалогія московської династії. З початком наукової історіографії в Росії сю схему положено в основу історії «Российского государства» [9, с. 75]. Грушевський дуже лаконічно, редуковано аналізує основні параметри сучасної йому наукової історіографії, покликається на відомих учених-істориків, побіжно (і з якоюсь навіть несерйозністю, навіть не сарказмом, – а легкою зверхньою іронією) пише про «погодінську теорію» і стверджує свій центровий «народницький» концепт: «Взагалі історія державних організацій грає все ще забагато ролі в представленні “русської історії” чи історії східного слов'янства. В теорії признається давно, що головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільності» [9, с. 80].

Московський науковий офіціоз, а треба зазначити, що споконвіку в росії не було незалежної університетської науки, навчальна система повністю залежала від держав-

ного утримання і відповідно цензурувалась, «самодержавіє» мало переважний вплив та контроль над педагогічними і науковими інституціями, а освітня система була армійського типу з виразною компонентою сектантського «православ'я». Уніфікація та однамітність пронизували ті навчальні заклади «казарменного» зразка, що зовсім не відповідали ідеології Університету західного, західноєвропейського цивілізаційного форпосту як втілення ідей німецької класичної філософії, французького та англійського парламентаризму, гуманістичних ідей соціально зорієнтованого ліберального суспільства. Врешті, як і сьогодні, російський феєбешний автократизм чи попросту сучасна диктатура-«монархія» так само тримає на утриманні-службі ідеологічний пропагандистський штат «університетів» (у лапках!), що не має нічого спільного із західним ліберальним типом автономного навчального закладу із присутніми академічними демократичними свободами. Полеміка Огоновський-Піпін – це один із багатьох антагоністичних розламів між псевдомесіянським «русским міром» у версії проімперській і зразком незалежного наукового дискурсу європейського академічного вченого, який прагнув зафіксувати історію свого національного письменства і культури загалом в історіографічній синтезі літератури. Це було непросто, адже треба було, як писав М. Грушевський, «попрощатися з фікці-

єю»: «Зрештою, як тільки “русская история” буде щиро і консеквентно зреформована в історію великоруського народу, його державного й культурного життя, так історія українсько-руської і білоруської народності, я певний, вийдуть самі собою на чергу й займуть відповідне місце побіч великоруської. Але для сього наперед треба попроситися з фікцією, що “русска історія”, підмінювана на кождім кроці великоруською, – то історія “общерусска”» [9, с. 81]. Саме про «підміну» і її захист йшлося А. Піпіну, коли він виступив проти праці Ом. Огоновського в 1890 році, адже львівський професор ще задовго до Грушевського в конкретних історіографічних синтезах української літератури реконструював окрему *українську схему української історії*, а тому очевидно, що «не сподобалися» А. Піпіну ті «принципи, які поклав в основу реконструкції» О. Огоновський: «Се деталі, й вони мене цікавлять мало. Головні принципи: треба б усунути теперішній еkleктичний характер “русскої історії”, зшивання до купи епізодів з історії різних народностей, консеквентно перевести історію східнослов'янських народностей і поставити історію державного життя на відповідне місце з іншими історичними факторами. Думаю, що й прихильники нинішньої історичної схеми “русскої історії” признають, що вона не бездоганна і що в своїх спостереженнях я виходив від правдивих її хиб. Чи сподобаються їм ті принципи, які

я хотів би покласти в основу її реконструкції, – се вже інша справа. У Львові, 9 (22) IX. 1903» [9, с. 82].

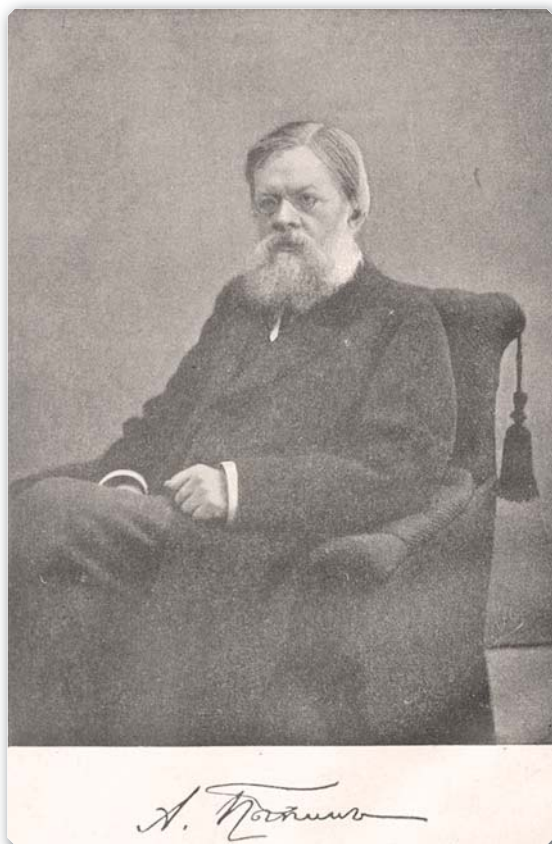
Як бачимо, Омеляна Огоновського «деталі» також «інтересували мало», бо вже 1881 року у п'ятьох розділах «Короткого погляду на історію літератури руської від Татарщини до кінця XVIII віку» історик української літератури проводив ідею поцінування літературних фактів у залежності від їхнього мовного оформлення, використання в них живої розмовної української мови. У першому розділі акцентував на фатальних для національної літератури наслідках втрати державності у XIII столітті, що спиноло так повноцінно започатковані раніші літературні інтенції. Другий розділ – це доволі побіжний огляд письменства XIV–XV століття, яке Огоновський вважав маловартісним у мистецькому плані. На його думку, література цього часу не мала впливу на суспільно-національне життя України через свою ізоляцію від широких верств народу, а збірники сентенцій, «Шестидневи», «Топографи» оригінальні лише вкрапленнями місцевих українських мовних елементів. Певну самостійну мистецьку вартість визнав професор проповідям митрополита Київського Григорія Цамблака, «Грамотам руським», що написані «живою руською мовою», та апокрифам. Третій розділ праці присвячений «відродженню руського словесного життя у XVI ст.», а основну роль у наближенні літератури до народу

відводить автор церковним братствам і розвитку «демократичної освіти», виникненню і поширенню друкарства. Найбільш знаменний літературний факт того часу – переклад у дусі лютеранської реформи «для кращого розуміння люду християнського посполитого» [18, с. 266] українською мовою Біблії. Цей же розділ містить сторінки про Острозький колегіум, про літописи XVI століття (Супрасльський, Литовський, літопис про князя Андрія Курбського). Головним здобутком «канцелярійного стилю» XVI століття дослідник вважав три редакції Литовського статуту, з яких, на його думку, перша і третя написані українською мовою, а друга – польською. Високо відзначив Омелян Огоновський появу у XVI столітті перших граматик («Адельфотес львівський» 1591 року та «Граматику» й «Лексикон» Лаврентія Зизанія Тустановського у 1596 році, однак знову чільну роль відводить розвиткові «простонародної епічної поезії», думам і пісням народним. Найбільший за обсягом четвертий розділ – про шляхи розвитку української словесності з початку XVII століття до останньої чверті цього ж віку. У ньому автор зазначає, що «Грамматика» Мелетія Смотрицького, «Лексикон Славенороський» Памви Беринди, «многочінні труди Києво-Могилянської академії» свідчать про високий рівень розвитку української культури того часу. Огоновський зачудований «дивовижним» західноєвропейським напрямом школи

Петра Могили, «схоластичною захоханістю у полеміці і діалектиці» (як і М. Грушевський у своїй «Історії української літератури»), однак наголошує на негативному впливі Краківського університету і – як наслідок – колонізації наукової і літературної мови. Знову головним критерієм для історика літератури є те, чи допомагав той чи той автор «розвивати словесність руську», звідси принципові критичні судження про школу Могили за вживання польської і латинської мов, за недостатню заангажованість у справу просвіти «простого люду», надмірну елітарність літератури й освіти. Врешті, – Омелян Огоновський високої думки про твори Лазаря Барановича, Симеона Полоцького, Іоанікія Галятовського, Дмитра Туптала та інших письменників того часу, а причини упадку української культури небезпідставно вбачав у трагічній ролі «культурного донора», яку довелось Україні відіграти після Андрусівського договору 1667 року. Звісно ж, – ці факти суспільно-політичного і культурного життя історик літератури вважав (як і М. Грушевський в своїй «Історії України-Руси»!) фатальними для національного розвитку України. Детально проаналізував учений літописи про Хмельниччину, називав їх «лебединою піснею» самостійного письменства українського духу, водночас стало надавав пріоритет фольклору щодо його естетичної вартості та місця у процесі самоусвідомлення нації: «А все ж ті плоди простонародної

музи стоять вище, ніж писання учених грамотіїв, позаяк творив їх народ, що боровся за волю і свободу, і що у Слов'янщині поруч Сербів найвищою силою слова і пісні відзначається» [18, с. 297]. Останній розділ розвідки – це «доба занепаду» української словесності, коли внаслідок агресії метрополії відбувався відтік мистецьких сил, коли «постала прірва між народом і письменством», коли російська імперія закривала українські національні релігійні та культурно-освітні інституції.

Через п'ять років Омелян Огоновський почав публікацію на сторінках цього ж часопису своєї основної літературознавчої праці – «Історії літератури руської», яка продовжила і розвинула «народницьку» схему, «народницький» концепт наукової фіксації й осмислення літературного процесу та ідейного наповнення і способу виявлення світоглядної постави через наукову історію національної літератури, започаткований у синтетичних працях ще 1881 року. І хоча така парадигма була в головному посилі антигеґелівською (заперечувала роль недержавних народів у розвитку цивілізації), але по-своєму розвивала його основну тезу: «Зв'язок між цариною художньої літератури і світом ідей цікавив дослідників письменства та істориків філософії щонайменше від двох століть. Інспірацією тодішніх аналіз була одна із підставових тез Геґеля: переконання, що мистецький твір є смисловим втіленням

Александр Пипін.

певної ідеї» [1, с. 384]. «Історія літератури руської» О. Огоновського – це все таки була «наука про дух», «український дух» як окрему і вагому частину духовної культури людства.

Як вже зазначено повище, це не перше перевидання в сучасній Україні відповіді голови товариства «Просвіта» у Львові російському «критикану» – перший доступив її широкому читачеві (принаймні науковцям) на початку 1990-х у Мюнхені в Українському Вільному Університеті засобом фотопередруку Олекса Горбач, перевдавши всю «Історію літератури руської» Омеляна Огоновського. У післяслові він писав: «Історична пе-

ріодизація Огоновського (вона вже просвічувала в писаннях М. Максимовича, який убачав тут різницю до періодизації російської) прийнялася в наступних істориків літератури (Б. Лепкого, С. Єфремова), що з самою літературознавчою методологією Огоновського не погоджувалися» [7, с. 7-8]. Завданням було, як писав О. Горбач, «в нашій низькотиражевій (200 прим.), безрекламній, «позацеховій» серії, удоступненням цього «стовпового» твору допомогти при доповнюванні образу історії українського літературознавства «там» і «тут»» [7, с. 7-8]. Олекса Горбач назвав «стовповим» твором власне «Історію літератури руської» і цілком логічно супроводив передрук корпусу літератури Огоновського працею «Моєму критикові. Відповідь А. Пипінові. Львів, 1890», адже це нерозривно пов'язані наукові тексти. Також було там і тоді передруковано цікаві розвідки Костя Копержинського «Українське наукове літературознавство за останні десять років» (1929 р.) та Миколи Гнатишака «Die Literaturgeschichte in der Ukraine» (1929 р.), а зацікавлених таки студією Олекси Горбача відсилаю до його аналітичної статті про «Історію літератури» Омеляна Огоновського, де видавець-дослідник концентровано розглядав життєпис, громадську та педагогічну діяльність професора, художні спроби, його мовознавчі та літературознавчі праці, але зосередив основну увагу саме на історико-літературній спадщині.

Друге нам всім знайоме перевидання здійснив на початку нового тисячоліття незабутній Любомир Сенік як директор «Інституту літературознавчих студій» при кафедрі української літератури філологічного факультету Львівського національного університету ім. Івана Франка – «Огоновський Ом. Моєму критикові. *Українська літературознавча думка в Галичині за 150 років: хрестоматія* / Ред. Л. Сенік. Львів, 2002. Том 1. С. 261-278» [19]. Позаяк уже майже чверть віку пройшло, а полемічний текст О. Огоновського наочно показує ґенезу наукового протистояння з «руським міром», що й далі сповідує свою політику імперського експансіонізму, знову й знову, як казав І. Франко, через «рафіновану систему брехень» і свого «божевільного цезаря» шукає, добувається до «корисних ідіотів»: «У розвиток теми варто виокремити Франків образ-діагноз російському абсолютизмові, «бюрократичній орді», «нечувано безличній, рафінованій системі брехень», російському суспільству, що заніміло, а «загальна безрадість і безвиглядність спаралізувала всяку ініціативу». Цей діагноз – *Cäsaren wahnsinn* [Божевілля Цезаря. – *нім*]. «Останні десятиліття російської історії – се образ подібного божевілля, але не одиночного, а масового», – як про сьогодишню Росію писав Франко, засуджуючи «тупоумного, безтямного і ошалілого з надміру своєї влади чиновника», що гнав купами на загибель «сотки» (тепер ти-

сячі!) людей, «замикав університети, касував недільні школи, тіснив гімназії, завішував газети, в'язав по руках і по ногах земства, корумпував промисел і торгівлю, переслідував науку...» [13].

Реновація і релокація (вже вибачте за іншомову!) тексту Омеляна Огоновського «Моєму критикові» у науковому журналі «Галичина», який ставить за мету дослідити й актуалізувати «галицький інтертекст в українській історії і культурі» (Олег Баган), говорити про літературу та культурно-історичні основи суспільства, – сьогодні, під час російсько-української війни, особливо доречно. Звісно, хочеться також і перевидання «стовпового» тексту в українській літературній історіографії, що й спричинив появу «Особої історії», і відповіді «Моєму критикові» – «Історії літератури руської», однак з особистого досвіду знаю, як це не просто, бо адаптував й опублікував текст Огоновського про Івана Франка [14, с. 97-187]. А ще ж редакторкою філігранна в мові Ніна Бічуча! Але почин зроблено: хочу вірити, що спільними зусиллями Львова і Дрогобича буде перевидано й основну працю життя Омеляна Огоновського, його безумовно *opus magna*.

Висновки. Історіографічна модель української літератури в Омеляна Огоновського вперше цілісно і системно побудована на її окремішності та самобутності, на незалежності від інших сусідніх літератур, визнаючи, звичайно,

умови взаємовпливів історичного національного і культурного розвитку. Запорукою самодостатності є історична тяглість, продовження традицій літератури Середньовіччя, Ренесансу та Реформації, потужний фольклорний струмінь, що завжди був присутній у продукції давнього українського письменства, для ідентифікації якого історик літератури послідовно застосував мовний і територіальний принцип розрізнення. Літературний процес систематизовано й описано як монолітний здобуток єдиної нації, хай і розділеної тимчасово кордонами чужих держав. «Наш народ має свої окремі фізичні і духові прикмети, свої питомі звичаї і обичаї, свою милозвучну мову, свій історичний характер...» [16, с. XIV] – писав у своєму вступі до першого тому «Історії літератури руської» 1887 року О. Огоновський, послідовно калібруючи давню українську літературу через сито мовних характеристик. «Народницька» концепція історії літератури, коли етнічна та культурна спільнота визнається рушієм цивілізаційного процесу незалежно від державницької формотворчої компоненти, передувала історичній науковій схемі Михайла Грушевського, який розвинув й утвердив її, що стало наріжним каменем у формуванні модерної української нації на зламі століть. Університетська наукова школа професора Огоновського знайшла розвиток в академічному корпусі «Історії літератури» Михайла Возняка, який

продовжив «підручникову» традицію й антиімперське самостійницьке спрямування вже у своєму історіографічному корпусі: «Навіть у часі слов'янської спільноти слов'яни не мали ні єдиної культури, ні єдиної мови, не належали до тої самої антропологічної раси. [...] Як продукт історії українці творять окремий етнічний тип, який відрізняється від типів найближче споріднених з ними слов'янських народів: білорусів і великоросів» [4, с. 33, 36].

Стильовий критерій не став основним у формуванні матеріалу «Історії літератури» Ом. Огоновського, а тому І. Франко мав рацію, вказуючи на «відсутність розвитку літератури», що бачив сам автор і намагався компенсувати це у розлогіх «преслів'ях». Еклектична за своєю структурою, але надзвичайно ефективна за способом організації історіографічного матеріалу, ця синтеза ще не могла повністю відповідати методології культурно-історичної й історично-порівняльної школи чи філологічної школи літературознавства. Новаторською й революційною стала сама форма й періодизація історіографічного корпусу, адже Огоновський першим вийшов поза рамки «московських схематів» (С. Єфремов). Усю історію української літератури науковець поділив на п'ять періодів за такими мірлами: 1) відповідно до розквіту чи занепаду культури та освіти в Україні; 2) щодо рівня національної свідомості національних еліт та наявності

чи прагнення до державності; 3) у залежності від рівня використання у літературі елементів «народної» мови. І два останні критерії для львівського професора були визначальними.

Щодо методологічних «закідів», то доречно послухати аргументи професора О. Огоновського на захист саме такої побудови свого корпусу історії літератури: «Загальний хід літературного процесу виказав я у просторому “Загальнім погляді історичнім і літературнім” [Том I, с. 5-183. – В. М.] і в коротких передніх статтях до поодиноких родів русько-української поезії [Том I, с. 184-185; с. 353; с. 726-728. – В. М.]. Що ж стосується “старомодних рубрик”, то я думаю, що краще дотримуватися відомих у літературному світі категорій, ніж писати суміш про всяку всячину. Вже ж пишу я першу повну історію русько-української літератури, тому думаю, що монографії придатуться пізнішим історикам далеко більше, ніж загальні погляди на хід літературного руху» [20, с. 43]. Там же в своїй знаменитій відповіді, яку ми тут укотре представляємо читачам, український науковець гордо підтверджує «звинувачення» Александра Пипіна, що справді «... хотів [в “Історії літератури руської” – В. М.] доказати єдність і тожність південноруської літератури від давнього Київського періоду аж до цього дня, і від Харкова аж до Львова» [20, с. 43]. Тільки так. Від Харкова до Львова.

Список використаних джерел

1. Historia idei w badaniach literackich. *Słownik literatury polskiej XX wieku*. Pod red. Józefa Bachórzea i Aliny Kowalczykowej. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1996. s. 384-389.
2. Білецький Я. Омелян Огоновський. Вінніпеґ: УВАН, 1950. Серія: *Українські вчені*. УВАН. Число II. 268 с.
3. Возняк М. Ватрослав Ягіч про спір Пипіна з Огоновським. Львів: [б. в.], 1939. 8 с.
4. Возняк М. Історія української літератури. Львів, 1992. Книга 1.
- Гнатюк М. Іван Франко та Борис Грінченко в українському літературному житті 90-х років XIX ст.. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції. Філологічні науки*. 2014. № 3. С. 77-83.
- Гнатюк М. У пошуках літературознавчої методології (І. Франко, О. Пипін, Г. Брандес). *Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича*. Львів, 2006-2007. (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Випуск 15 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНА України). 940 с.
- Горбач О. Післяслово // Огоновський Ом. *Історія літератури руської (української)*. Частина I, Львів 1887. Частина ІУ, Львів 1894. Фотопередрук Олекси Горбача. Мюнхен, 1992. С. 7-8.
- Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 2021. 408 с.
5. Грушевський М. Звичайна схема “русської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. // *Idem. Твори: У 50-ти томах*. Львів: Світ, 2002. С. 75-82.
6. Демська-Будзуляк Л. Антипозитивістичний поворот та початок українського модерного літературознавства. *Наукові записки НаУКМА*. Том 150: Філологічні науки. С. 8-13.
7. Ільницький М. «У формі пізнання власної національної своєрідності...». *Парадигма*. Львів, 2013. Випуск 7. С. 131-150.
8. Лев В. Омелян Огоновський. *Нива*. Львів, 1933. Число 12. С. 444-447.
- Микитюк В. Іван Франко про «божевілля цезаря» і «корисних ідіотів». *Збруч*. 27. 08. 2019. Web.: <https://zbruc.eu/node/91646>.

9. Микитюк В. Іван Франко та Омелян Огоновський: мовчання і діалог. Серія: «Франкознавчі студії». Випуск перший. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2000. 187 с.

10. Микитюк В. Періодизація історії української літератури у синтезах Омеляна Огоновського та Михайла Возняка. *Українське літературознавство*. Випуск 69. Львів, 2010. С. 160-169.

11. Огоновський Ом. Історія літератури рускої. Львів, 1887. Част. I. Вступ.

Огоновський Ом. Історія літератури рускої. Ч. II (1-2): Вік XIX (Поезія. Драма)/ О. Огоновський. Львів: [б. в.], 1889. / Фотопередрук Олекси Горбача. Мюнхен: [б. в.], 1991. 960 с.

Огоновський Ом. Короткий погляд на історію літератури рускої від Татарщини до кінця XVIII віку. *Зоря*. Львів, 1881. Числа 21-24.

12. Огоновський Ом. Моєму критикові. *Українська літературознавча думка в Галичині за 150 років: хрестоматія* / Ред. Л. Сенік. Львів, 2002. Том 1. С. 261-278.

Огоновський Ом. Моєму критикові: відповідь А. Пыпинови на его статью «Особая история русской литературы». У Львовѣ: На кладомъ автора, 1890. 47 с.

Огоновський Ом. Хрестоматія староруска для висших клас гімназійальних. Львів, 1881.

Полещук Т. «Українська» чи «спільноросійська» («общерусская») культура: з історії українсько-російських інтелектуальних дискусій останніх десятиліть XIX – початку XX ст.. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. *Спецвипуск*. Львів, 2019. С. 741-758.

Сухий О. Михайло Грушевський – професор Львівського університету. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. *Спецвипуск*. Львів, 2016-2021. С. 18-33.

13. Франко І. Історія літератури рускої. Написав Омелян Огоновський, часть II, Львів, 1889 // *Idem. Зібрання творів: У 50 томах*. Том 27. Київ: Наукова думка, 1980. С. 334-336.

14. Франко І. Олександр Мик[олайович] Пипін // *Idem. Зібрання творів: У 50 томах*. Том 26. Київ: Наукова думка, 1980. С. 115-119.

15. Франко І. Олександр Пипін (некролог) // *Idem. Зібрання творів: У 50 томах*. Том 36. Київ: Наукова думка, 1982. С. 40-42.

16. Франко І. Проф. Омелян Огоновський. «Народ». Львів, 1894. Ч. 20.

17. Чехович К. Омелян Огоновський як історик літератури. З журналу слов'янської

фільології «Слово». Рік I. Книга 2. Львів, 1937. 22 с.

References

1. Historia idei w badaniach literackich. *Slownik literatury polskiej XX wieku*. Pod red. Józefa Bachórza i Aliny Kowalczykowej. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1996. s. 384-389.

2. Biletskyi JI. Omelian Ohonovskyi. Seria: *Ukrainski vcheni*. UVAN. Ch. 2. Vinnipeg: UVAN, 1950. 268 s.

3. Vozniak M. Vatroslav Yahich pro spir Pypina z Ohonovskym. Lviv: [b. v.], 1939. 8 s.

4. Vozniak M. Istoriia ukrainskoj literatury. Lviv, 1992. Kn. 1.

5. Hnatiuk M. Ivan Franko ta Borys Hrinchenko v ukrainskomu literaturnomu zhytti 90-kh rokov KhKh st.. *Literaturnyi protses: metodolohiia, imena, tendentsii. Filolohichni nauky*. 2014. № 3. S. 77-83.

6. Hnatiuk M. U poshukakh literaturoznavchoi metodolohii (I. Franko, O. Pypin, G. Brandes). *Confraternitas. Yuvileinyi zbirnyk na poshanu Yaroslava Isaievycha*. Lviv, 2006-2007 (Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. Zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 15 / Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypjakevycha NAN Ukrainy). 940 s.

7. Horbach O. Pislislovo // Ohonovskyi Om. *Istoriia literatury ruskoj (ukrainskoj)*. Chastyna I, Lviv 1887. Chastyna IU, Lviv 1894. Fotoperedruk Oleksy Horbacha. Miunkhen, 1992. S. 7-8.

8. Hrytsak Ya. Podolaty mynule: hlobalna istoriia Ukrainy. Kyiv: Portal, 2021. 408 s.

9. Hrushevskyi M. Zvychaina skhema "ruskoj" istorii y sprava ratsionalnoho ukladu istorii skhidnoho slovianstva // *Idem. Tvory: U 50-ty tomakh*. Lviv: Vydavnytstvo «Svit», 2002. S. 75-82.

10. Demska-Budzuliak L. Antypozytyvistychnyi povорот ta pochatok ukrainskoho modernoho literaturoznavstva. *Naukovi zapysky NaUKMA*. Tom 150. *Filolohichni nauky*. S. 8-13.

11. Ilnytskyi M. «U formi piznavannia vlasnoi natsionalnoi svoieridnosti...». *Paradyhma*. Lviv, 2013. Vyp. 7. S. 131-150.

12. Lev V. Omelian Ohonovskyi. "Nyva". Lviv, 1933. Ch. 12. S. 444-447.

13. Mykytiuk V. Ivan Franko pro «bozhevillia tsezaria» i «korysnykh idiotiv». *Zbruch*. 27.

08. 2019. Web.: <https://zbruc.eu/node/91646>.

14. Mykytiuk V. Ivan Franko ta Omelian Ohonovskyi: movchannia i dialoh. Vydavnychiy tsentr LNU im. I. Franka. Serii: «Frankoznavchi studii». Vypusk pershyi. Lviv, 2000. 187 s.

15. Mykytiuk V. Periodyzatsiia istorii ukrainskoi literatury u syntezakh Omeliana Ohonovskoho ta Mykhaila Vozniaka // Ukrainske literaturoznavstvo. Vyp. 69. Lviv, 2010. S. 160–169.

16. Ohonovskyi Om. Istoriya lyteratury ruskoi. Lviv, 1887. Chast. I. Vstup.

17. Ohonovskyi Om. Istoriia literatury ruskoi. Ch. II (1–2): Vik XIX (Poeziia. Drama). Lviv: [b. v.], 1889. / Fotoperedruk Oleksy Horbacha. Munich: [b. v.], 1991. 960 s.

18. Ohonovskyi Om. Korotkyi pohliad na istoriiu literatury ruskoi vid Tatarshchyny do kintsia XVII viku. “Zoria”. Lviv, 1881. Chysla 21–24.

19. Ohonovskyi Om. Moiemu krytykovi. *Ukrainska literaturoznavcha dumka v Halychyni za 150 rokiv: Khrestomatiia* / Red. L. Senyk. Lviv, 2002. T. 1. S. 261–278.

20. Ohonovskyi Om. Moiemu krytykovy: vîdpovid’ A. Pypynovi na yeho statiu «Osobaia ystoriia ruskoi lyteratury». U Lvovi, 1890. 47 s.

21. Ohonovskyi Om. Khrestomatiia staroruska dlia vysshykh klias hymnazialnykh. Lviv, 1881.

22. Poleshchuk T. «Ukrainska» chy «spilnorosiiska» («obshcherusskaia») kultura: z istorii ukrainsko-rosiiskykh intelektualnykh dyskusii ostannikh desiatylyt XIX – pochatku XX st. *Visnyk Lvivskoho universytetu*. Seriiu istorychna. *Spetsvypusk*. Lviv, 2019. S. 741–758.

23. Sukhyi O. Mykhailo Hrushevskiy – profesor Lvivskoho universytetu. *Visnyk Lvivskoho universytetu*. Seriiu istorychna. *Spetsvypusk*. Lviv, 2016–2021. S. 18–33.

24. Franko I. Istoriia literatury ruskoi. Napysav Omelian Ohonovskyi, chast II, Lviv, 1889 // Idem. *Zibrannia tvoriv*: U 50 t. T. 27. Kyiv, 1980. S. 334–336.

25. Franko I. Oleksandr Myk[olaiovych] Pypin // *Zibrannia tvoriv*: U 50 t. T. 26. Kyiv, 1980. S. 115–119.

26. Franko I. Oleksandr Pypin (nekroloh) // Idem. *Zibrannia tvoriv*: U 50-ty t. T. 36. Kyiv, 1982. S. 40–42.

27. Franko I. Prof. Omelian Ohonovskyi. “Narod. Lviv, 1894. Ch. 20.

28. Chekhovych K. Omelian Ohonovskyi yak istoryk literatury. Z zhurnalu slovianskoi filohohii «Slovo». Rik I. Knyha 2. Lviv, 1937. 22 s.

Volodymyr Mykytyuk

orcid.org/0000-0001-8089-3731,

candidate of philological sciences, Doctor of Pedagogical Sciences, Ivan Franko Lviv National University, (Lviv, Ukraine)

DE NOBIS NON NOBIS: A PROVERB TO “MY CRITIC” BY OMELIAN OHONOVSKYI

The article is an accompaniment to the republication of a landmark text in the history of Ukrainian literary criticism of the late 19th century: “To My Critic. A Response to A. Pypin’s Article ‘Personal History of Rus’ Literature’”. Omelian Ohonovskyi, the second head (1867) of the first Department of Ukrainian Literature (1848), became the author of the first comprehensive historiographical corpus of Ukrainian literature (1887–1894), which he created mainly on the basis of the biographical, bibliographical, cultural, and historical school. The principle of historical continuity and continuity of the development of Ukrainian culture from the 10th to the 19th centuries was innovative for the national science, which completely destroyed the Russian imperial pseudo-scientific schemes, according to which the heritage of Kyivan Rus’ was unreasonably appropriated to the history of the Moscow principality and then the Russian Empire. Thus, the literary historian inspired a change in the paradigm of covering the historical process from Hegel’s “statehood” to the “peoplehood” concept, which was already relevant in European science at the time, according to which civilizational development is ensured not only by state peoples. The article shows that Ohonovskyi had a direct influence on the historian and literary historian Mykhailo Hrushevskiy, who developed and established a new scheme of Ukrainian history that became the basis for the formation of the modern Ukrainian nation at the turn of the centuries. The article also analyzes the main polemical nodes and reasons for the tendentious and scientifically unfounded criticism of the historiographical corpus of the Ukrainian literary critic by a Russian historian of literature as purely political and ideological. It is proved that O. Ohonovskyi and his resonant response to “My Critic” intensified the development of Ukrainian science; the evaluations of the leading Ukrainian literary critics of this debate are summarized, the reasons for the inertial underestimation of the scientific level of Ohonovsky’s work are shown.

Key words: Omelian Ohonovskyi, Mykhailo Hrushevskiy, Aleksandr Pypin, history of literature, periodization of Ukrainian literature.

МОЄМУ КРИТИКОВІ ВІДПОВІДЬ А. ПИПИНОВІ НА ЙОГО СТАТТЮ «ОСОБАЯ ИСТОРИЯ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ»

«Развитіє южнорусской литературы есть только часть целого обширнаго факта (отдельности южнорусской народности) не признавать котораго нет возможности».

А. Пипин. *Исторія славянскихъ литературы*. С.-Петербургъ, 1879. Томъ I. С. 352.

«С XV века начинает складиваться московская литература, которая воспринимает характер московскаго, государственнаго и церковнаго единовластія; этот характер уже вияснялся к концу XV в., и московская литература стала его отраженіем».

А. Пипин [Особая історія русской литературы]. «Вѣстникъ Европы». С.-Петербургъ. 1877. Томъ I. С. 731.

У V томі «Вѣстника Европы» з 1890 р. (вересень, С. 241–274) колишній професор Петербурзького університету А. Пипін надрукував широку рецензію першого тому моєї «Исторіи літературы руской», намагаючи виказати тенденцію українофільського сепаратизму супроти «общерусской литературной жизни». Дивним-дивом проявив

А. Пипін у тому своєму писанню щонайбільше такі думки, котрі діаметрально суть протині давнішим його поглядам, висказаним про розвій української літератури в попередніх його писаннях, а найпаче в його «Исторіи славянскихъ литературъ» (С-Пб., 1879). Тому-то відповідаючи на його критичні замітки користуватись буду часто таки його ж словами й поглядами, які він заявив в попередніх своїх творах. Відповісти ж високоповажаному критикові на його закиди вважаю тим більше своїм обов'язком, що тою його рецензією зворушились чимало всі русько-українські патріоти, і що вже «Уманець» подав йому в «Зорі» (1890. Ч. 21) годящу відправу за його неприхильні інсинуації.

А. Пипін називає моє писання «особою історією русской литературы». Що українці вважають свою літературу окремою від літератури російської або московської, не дивота, коли й учений сей великорус виділяє южнорусів із зв'язку зо своїми земляками і в своїй «Исторіи

славянських літератур» визначає їм зовсім окреме місце після слов'ян южних (І., С. 304-447). Ба, сей ліберальний «западник» пише окрему історію южноруської літератури з такою симпатією до українських народних і просвітних святощій, що Н. І. Петров у своїх «Очерках истории украинской литературы XIX столетия» добачає в статті Пипіна про южнорусів наклін до українофільських думок Миколи Костомарова (С. 12)¹.

Авжеж високоповажаний критик уважав се дивовижним, що історію малоруської або української літератури названо «руською», позаяк по його думці «рускою» літературою може зватись тільки словесність «общерусская». Він каже, що по моїм поглядам руська або малоруська література супроти великоруської або російської є «настоящая русская» література (С. 252). На се відповідаю, що й сам А. Пипін уважає подекуди нашу літературу «настоящею русскою», коли пише, що від XV віку починає витворюватись література московская². Опроче заявляю, що я літературу малоруську або русько-українську назвав «руською» особливо задля того, що ми в Галичині зовемося «русинами», та що наша мова й література називається руською. Годиться ж тут запримітити, що вже й «Уманець» у сій справі взяв мене в оборону, заявивши, що я, пишучи історію

українсько-руської чи малоруської літератури, вжив тільки галицький термін («руській») з поглядом на теє, що галичани, як подекуди й українці, зовуть себе русинами, а свою народність руською, відрізняючи її від великоруської чи російської («Зоря». 1890. С. 333.)

У своїй просторій статті виявляє критик своїм землякам наперед ті причини, із-за котрих положення галицької літератури є справді окреме, скомбіноване й запутане. Сі свої думки висказував Пипін уже не раз у попередніх своїх письмах; тільки ж, нігде правди діти, давніші його погляди на галицько-руські просвітні й національні справи з'являлись русинам-народовцям вельми прихильними. Тепер же колишній ліберальний «западник» наближує своїми думками подекуди до московських панславистів і каже, між іншим, що в літературних змаганнях треба б українофілам вдоволитись границями локального «провінціалізма», себто поетичною реставрацією минувшини, популярною літературою і т. п. (С. 246). Взагалі Пипін не проявляє симпатії до галицьких русинів, а то, мабуть, задля того, що Галичина стала «центром малоруської народности». Тому-то по його думці галицька інтелігенція являється троха не безглуздою, позаяк вона не знає Росії, не знає російської літератури й вдоволяється тими звістками про Росію, яких вона добуває з австрійсько-німецьких газет і з книжок польських. Критикові здаєся, що галицькі народовці до культурного змагання росіян так неприхиль-

¹ Велику симпатію заявив Пипін українофільству в кількох своїх статтях, особливо ж у статті «К спорам об українофільстве» (Вѣстникъ Европы. 1882. III. С. 438-442).

² Вѣстникъ Европы. 1877. I. С. 731.

ні, що й повернутись не можуть до книжки російської (С. 243, 251-252, 274). Авжеж у відповіді на сей закид виручив мене «Уманець», заявивши, що трохи чи не все найкраще з Гоголя, Достоєвського, Тургенєва, Гончарова та інших видатніших писателів друкується в галицьких виданнях (в «Ділі», «Зорі», «Правді» й ін.), в українсько-руських перекладах. Ба, «Уманець» питається Пипіна, чи росіяни знають Галичину хоч би так, як галичани росіян? («Зоря». 1890. С. 332). Я ж замічаю тут, що сим питанням ачеї пригадав «Уманець» Пипінові колишні його слова: *«Для русских читателей галицкая современная история и литература известны очень мало»* («Вѣстник Европы». 1885. I. С. 443). Опроче критик може дізнатись з моєї історії літератури, що мені не чужа російська література, коли я не в однім місці покликуюся на твори російських письменників і даю погляд на історію російської літератури (порівн. I. С. 127-128; 261-263; II. 1. С. 179-182).

У цілій своїй статті критик займає супроти моєї історії руської літератури становище вороже. Він вразився мабуть тим, що я у «Вступі» свого твору вказав на фінсько-слов'янський зачаток колишньої Москви. От уже в самім початку мого писання не вподобалось йому теє, що я поважився отсе заявити: *«Літературу свою має той народ, у котрого є своя історія, свій питомий світогляд і своя мова. У такого народу не запропасться життя літературне, хоча б він і втратив само-*

стійність політичну, бо живе слово не загине мимо ворожих змагань тих, що принадою «об'єдинення» морочать духа слабших, незрячих братів. «Мова – не полова», – каже народне прислів'я, – «ніякий вітер її не вив'є!» Отже, критик нав'язує свою полеміку до сего прислів'я і каже, що саме історія слов'янських племен і в стародавнім, і в новішій часі вказує на те, що народна мова погібає з самими народами, або навіть вона погібає, хоча фізично народ ще існує (С. 252).

Супроти сеї замітки високоповажаного критика позволяю собі заявити, що в найновішій часі між цивілізованими народами нігде не запропастилась мова з самим народом. Уже ж в середньовічних часах гегемонія німецька не могла дотла погубити польських і балтицьких слов'ян, коли-то культура ширилась вогнем і мечем. Бо ось лужичани, що живуть в саксонських і пруських Лужичах, творять тепер обломок колишніх польських і балтицьких слов'ян. І от, хоча всіх лужичан числять 130000–140000, то обидва народці мають окрему свою мову й літературу. Тепер і маленькі народи, прийшовши до самовіжи національної, зберігають вірно перекази своїх батьків і не думають занепасти своєї мови, хоча чужа кормига їх сильно б'є-побиває. Опроче ж не знаємо народу, котрий втратив би свою мову, хоча жив би фізично. Мабуть, мав критик на думці українців в Росії, котрим царський указ з дня 18 (30) мая 1876 р. заборонив хіснуватись даром Божим – мовою.

Тільки ж годиться се тямити, що й цареві трудно боротись зі законами природи, що їх узнають всі права народів.

Після сеї прелюдії критик підносить проти мене тяжкі закиди із-за того, що я поважився в питаннях просвітньо-національних проявити такі думки, котрі досі вважаються «каменем преткновения» найпаче для московських панславистів. Ось і погляд на важніші закиди Пипінові.

1. Критик дорікав мені чимало, що я поважився поставити «Русь» супроти «Москвы», та що я заявив, що предки слов'ян-москалів у XII віці змішались з фінами. Він каже, що цілий народ звався тільки «Русю», та що локальні назви (Новгород, Суздаль, Москва й ін.) уживались для політичного означення земель в епоху віддільного політичного побуту тих земель (С. 254-255). На те відповідаю, що ім'я «Русь» для означення всіх племен східного слов'янства було тільки династично-державною назвою, позаяк руські князі начальником свого роду вважали Володимира В., великого князя Київського. Уже ж всякому тямущому історикові звісно, що колишні слов'янські племена в нинішній Полуднево-Західній Росії від віку IX, а жителі нинішньої Волині й Галичини від віку XI звались «Руссю», себто «русинами», між тим, коли племена землі Ростовської і Суздальської враз з радимичами й в'ятичами від віку XV назвою «Москва» визначувались³. Відтак, каже

Костомаров, що в XV віці в нинішній Росії утворились чотири відділи східного слов'янства: Новгород, Москва, Литва й Русь, та що по упадку Новгорода zostались три відділи: Москва, Литва й Русь⁴. Тая окремішність Русі від Москви була звісна Європі в XVI і XVII віці. І так учений Адам Богорич у своїй слов'янській граматиці, виданій 1584 р. в Віттенбергії, уважав мову руську окремою від московської, вичисляючи ось які слов'янські мови (linguae): *moshovitica, rutenica, polonica, boemica et lusatica, dalmatica et croatica*. Руській же грамоті Інокентій Гізель пише у своїм літописнім творі «Синописис» (Київ, 1674), що до народу сарматського належать: *Москва, Русь, Поляки, Литва, Пруси й ін.* (глава 8). Годиться ж тут додати, що сей твір Гізеля трохи не сто літ був учебником в царстві московським. Опроче сам Пипін писав ось що в «Історії славянских литератур»: «*При самом возсоединении (1654 г.) южноруссы... чувствовали себя особым народом от москвичей*» (С. 313).

Відтак і сьогодні не відкликую того висказу, що предки слов'ян-москалів у XII віці змішались з фінами. Вже ж сам Пипін писав давніше (1879) се, що слідує: «*В северной доле русского народа еще в старом периоде началось поглощение финских племен в нынешней средней России*» («Історія слав. лит.». С. 305). Отже, сам критик говорить про змішання слов'ян з фінами, дарма, що

³ Костомаров М. Историческія монографіи и изследованія». Том I. С. 59-60.

⁴ *ibid.*, С. 60.

в теперішнім своїм писанню висказує про се зовсім протину думку. Се бо заявляє він, що рускі колоністи випирали фінів із їх місць, що відтак фінські племена геть уступались, або й просто вимирали (С. 256-257).

Що москалі або великоруси суть народом мішаним доказував Костомаров, пишучи, що слов'янські колоністи змішались з туземцями східно-фінського племені, і що з такої мішанини утворився великоруський народ⁵. Між іншими й один учений німець писав у сій справі ось що: «Die Moskowiter oder Gross-Russen sind ein *Mischvolk* mit vorwiegend finnischer Basis und starkem slawischen Zusatz, dessen Gewicht durch den Sieg seiner Spraehe über die ursprünglich finnische ganz wesentlich verstärkt wird»⁶. («Московити або великоруси – це змішаний народ із переважно фінською основою та сильним слов'янським додатком, значення якого значно збільшується перемогою їхньої мови над самотньою фінською» (нім.). – *Ред.*).

А. Пипін каже відтак, що мої замітки про се питання хитаються між теорією Духінського й бажанням зберегти тінь історичної критики (С. 256). Я ж признаюся, що я досі зовсім не читав книжки Ф. Г. Духінського п. з.: «Zasady dziejów Polski i innych krajów słowiańskich» («Основи історії Польщі та інших слов'янських країн» (польськ.). – *Ред.*), де

сей польський письменник розвиває свою теорію про «туранський» зачаток «москалів». Опроче сам критик каже, що я «великодушно захищаю русских от Духинского», та що моїми словами «Духинский опровергается» (С. 256).

Що закид про Духінщину є зовсім несправедливий, запримітив і «Уманець», написавши в сій справі ось що: «Пипін скрізь вбачає Духінщину, але доволі здатися навіть на ті виписки з історії Ом. Огоновського, які сам Пипін місцями наводить, щоб бачити, як несправедливо він докоряє тією Духінщиною і не одного Ом. Огоновського, а навіть цілу партію, заступником котрої він вважає Ом. Огоновського»... («Зоря». С. 333).

Заявивши, що Духінський много опрокидується, каже Пипін дальше, що в моїм писанню зістає ще отсе неясно: 1. Як могли причислитись к Москві племена XII віку, коли Москва приходить до свого значення аж у XV віці, позаяк вона в кінці XII віку була тільки малесеньким селом, ледве звістним по імені? 2. Яким способом відбувалась в ті давні віки слов'янська колонізація земель нинішньої Москви? (С. 256). На сі два питання відповідаю ось що: 1. Я нігде не сказав, що в XII віці причислялись слов'янські племена к Москві. Я запримітив тільки, що «Москвою називались ті слов'янські племена північної Росії, котрі осіли були поміж фінами». Відтак до сих слів додав я ось які: «Тільки ж не годиться думати, мабуть-то росіяни не суть слов'янами, тому

⁵ Ibid., С. 18.

⁶ Dr. A. Petermann. Mittheilungen aus Justus Perthes' geographischer Anstalt...." Gotha", 1878. 24 Band. S. 329.

що їх предки в віці XII змішались з племенем фінським» (С. IX-X). 2. Про се, яким способом відбувалась в ті давні віки слов'янська колонізація земель нинішньої Москви можна подекуди дізнатись, прочитавши одвітне місце в статті Костомарова: «Мысли о Федеративном начале древней Руси»⁷. Опроче нині трудно дати на се питання зовсім вдоволяючої відповіді, тому що північні сторони теперішньої Росії, де відбувалась тая колонізація, для дослідів наших літописців були землею недоступною.

2. Критик не може також погодитись з отсими моїми словами: «Вже ж наш нарід тому не винен, що царі московські перенесли назву «Русь» на свою державу, та що наша батьківщина лишилась свого питомого імені. Поки що слово «Україна» заступає у наших народів втрату свого названня... (С. VIII). Сі мої слова критик називає *«странностями, удивительными для русского читателя»* (С. 254). Я ж не сказав нічого нового й чудного, коли примітив, що царі московські перенесли назву «Русь» («Росія»)⁸ на свою державу. Та ж сам критик писав про сю справу ось що: *«Когда стало совершаться московское объединение, на него по давней привычке перенесено было имя, распространенное Киевским объединением»*, – себто ім'я Русь або Росія («История слав. лит.».

⁷ Историческія монографіи и изслѣдованія. I. С. 17-18.

⁸ Звістно, що грамотіі-чужинці в першій половині XV віку назвали Русь «Росією» від грецького слова Ρωσ, Ρωσία. Тоді-то й замість «руський» писано «роский» або «російский».

С. 314). Ба, він сам потакував, що наша батьківщина лишилась свого питомого імені. Се бо у своїй «Исторіи славянских литератур» навів він отсі слова Костомарова: *«Тогда южно-рускій народ остался как бы без названія... У южно-русского народа было как будто похищено его прозвище...»* (С. 314). Так, отже, не сказав я ніяких *«странностей, удивительных для русского читателя»*, коли сам критик про теє питання був давніше тої самої думки, що її я проявив у своїм писанню.

3. Критик каже (С. 255), що я *«не удостоил познакомиться с исторіей русского литературного языка»*, коли я ось що написав: «Щодо языка російского належить замітити, що він витворився з наріччя московського. У віці XVIII піддержувалась тая нова мова богацтвом языка церковнослов'янського; доперва у віці XIX російські писателі звернули свою увагу на деякі наріччя Росії північної. Коли ж у наших часах московским панславістам забаглось накинути всім слов'янам російский язык яко літературний, то збагачено його особливо лексикальним апаратом языка русько-українського, а подекуди й словами других языків слов'янських» (С. X., приміт.). Навівши сі мої слова, питався мене критик, де то все теє найшов я в історії *«руського народного і літературного языка»*? На се питання відповідаю ось що: що літературний язык російский витворився з наріччя московського, є річ звістна всякому філологові слов'янському. Позаяк звукова система є

неначе душею мови, а фонетика московського наріччя стала головною прикметою літературного язика російського, то й всякому тямущому чоловікові ясно, що сей літературний язик у своєму засновку є московським. Уже ж сам *Антоній Петрушевич*, учений-крилошанин у Львові, що є противником галицько-руських народовців, писав про се питання ось що: «Нинішній так званий літературний або книжний руский язик возник в новішеє время з принятієм граматических форм московського наречія, яко государственного наречія, з помістю прочих русских наречій»⁹. Опроче стою й тепер при моїм висказі, що у віці XVIII нова мова російська піддержувалась богацтвом язика церковнослов'янського, та що у віці XIX російські писателі звернули свою увагу на деякі наріччя Північної Росії. Ся моя думка опираєся на фактах історично-літературних і ні один письменник-публіцист не зуміє опрокинути правди, що основою є на генетичнім розвою літературного язика російського.

4. Критик заявляє (С. 258), що я зібрав бережливо вискази філологів як Миклошича, Малиновського, Лавровського, Даля і др. про самостійність малоруського язика та що я забув тільки се додати, що новіші досліди не менше компетентних філологів (прим. Ягича і Потєбні) вказують на один корінь двох головних наріччя «*руського язика*». На сей закид відповідаю навперед, що

критик висказав свої слова не зовсім ясно, заявивши, що два головні наріччя «*руського язика*» вказують на один корінь. Поминувши тут теє питання, чи язики малоруський і великоруський відносяться до одного праруського язика, чи ні, замічаємо, що критик не доповів сього, що було в нього на думці, себто він не доповів, що він одно з тих наріччя – наріччя великоруське – вважає справдішним язиком та що він наріччя малоруське підчиняє під язик великоруський. Дальше звертаю увагу критика на се, що він забув про «Журналь министерства народного просвіщенія» (1859. № 6), на котрий я також покликуюся. У тім-то журналі надруковано статтю, в котрій язик малоруський названо самостійним. Відтак дивуюся, чому Пипін наводить тут Потєбню і Ягича між протиниками самостійности русько-українського язика, коли він у своїй «Исторіи славянских литератур» поставив обох сих учених мужів побіч Миклошича (С. 311). Правда, що він у своїй критиці каже, мабуть-то б Потєбня і Ягич вказували на один корінь двох головних наріччя «*руського язика*». Але він закрив тут евфемічною фразою отсю думку, що, мовляв, оба сі мужі, не признають самостійности малоруського язика. Отже, я позволяю собі пригадати високоповажаному моему критикові, що Ягич, на котрого він покликувався у своїй «Исторіи славянских литератур», про малоруський язик отсе сказав: «Gross- und Kleinrussisch sind zwei Dialecte des Russischen, – und wäre nicht im

⁹ Літературний сборник издаваемый галицко-рускою матицею. Львів, 1886. С. 15-16.

Laufe des Mittelalters die staatliche Macht aus Kiev nach Moskau übersiedelt, hätte Kiev statt Moskau die russische Nation zu einem grossen Ganzen vereinigen können, so würde heutzutage das Grossrussische im ähnlichen Verhältnisse zum Kleinrussischen sich befinden, wie es factisch umgekehrt der Fall ist. Und doch ist das Kleinrussische in Oesterreich zu einer Schriftsprache erhoben worden, so dass dasselbe Kleinrussisch, welches in Russland als Dialect gilt, in Oesterreich eine selbständige Sprache genannt wird»¹⁰ («Великоросійський і малоросійський – це два діалекти російської мови – і якби державна влада протягом Середньовіччя не перемістилася з Києва до Москви, якби Київ замість Москви зміг об'єднати російський народ у велике ціле, тоді б великоруська мова сьогодні була б у подібних пропорціях до малоросів, подивіться, як насправді все навпаки. І все ж малоросійська мова стала в Австрії літературною, так що та сама малоросійська мова, яка в Росії вважається діалектом, в Австрії називається самостійною мовою» (нім.). – *Ред.*). Із цих слів видно, що професор Ягич малоруську мову вважає самостійним язиком, так як і великоруську. Хоча ж він говорить про (пра)русський язик, із котрого, мовляв, обі ті мови виділились, то нема сумніву, що він русько-українському язикові рівнорядне становище побіч російського визначає.

¹⁰ Archiv für slav. Philologie. Berlin, 1876. I. B. S. 508.

Авжеж про праязик руський можна б тут запримітити, що мимо поважної студії П. Житецького (Очерк звуковой истории малорусскаго наречія. С. 34-39) питання се досі не вияснено як слід. По моїй думці, не було язика праруського такого, з котрого виділили б ся оба наріччя, малоруське і великоруське. Була лиш тая мова, котра опісля стала зватись руською, южноруською або малоруською. Мова бо (мало)руська в розвою фонологічнім, особливо ж в системі самозвуків *a, e, ѣ*, замінюючихся у звук *i* (вѣль, ледь, лѣсь), відбула такі довговічні метаморфози, що зачаток її супроти мови великоруської може вважатись прастарим. Думаю, отже, що тим праруським язиком є мова южноруська, та що із неї під впливом чужим виділились опісля наріччя Північної Росії. Се справді тільки гіпотеза, але чей колись вона явиться виправданою. Авжеж годі заперечити, що звукова сторона наріччя московського витворилась на основі фонетики ляцької, котрою хіснувались два ляцькі племена, радимичі і вятичі, що сиділи в нинішній Північній Росії при ріці Оці.

А. Пипінові не вподобалось се, що я віддільність малоруського язика й літератури порівняв з віддільністю шведського язика від німецького або французького від іспанського й італіянського. Він пише в сій справі (С. 259), будь-то я не подумав одного: що приміром, французи, італіянці й іспанці ніколи не були одним народом, ніколи

не творили одного государства з одною загальною літературою, а навпаки з самого першого появилення в історії були народами віддільними політично й етнографічно, між тим, коли Полудневна й Північна Русь творили колись одно плем'я й одно государство й мали один літературний язик. На сей закид відповідаю ось що: Високоповажаний мій критик при великій своїй учености є все-таки партійним суддею в моїй справі. Вже ж він забув на те, що приміром португальці й іспанці, данці й шведове мають свою окрему, самостійну мову й літературу, хоч одна й друга група тих народів якийсь час творила одну державу політичну. Звістно-бо, що Португалія була сполучена з Іспанією в р. 1581–1640 та що Данія зі Швецією й Норвегією творила в р. 1397–1523 одну політичну цілість. Коли ж португальці й іспанці, належачі до одного романського племені, а данці й шведове, причисляючися до одного германського племені, мають свої окремі язики й літератури, то чей же вільно русинам-українцям користуватись своїм язиком і літературою, яко старшому народові супроти молодшого брата великоруса, котрий свою культуру прийняв з Києва і взагалі з Русі Полудневої. Нехай високоповажаний критик не забуває слів професора Ягича, на котрі давніше він сам покликуювався, що російська мова була б досі наріччям супроти язика русько-українського, наколи б у Віках Середніх не перенесено державної власти з Києва до Москви.

Відтак пригадую моєму критикові, що він сам до р. 1890 нігде не писав, мабуть, то б малоруси і великоруси творили одно плем'я. Противно він доказував не в однім своїм письмі, що русько-українська народність відрізняється від великоруської або російської самостійними своїми прикметами від поконвіку¹¹.

Що же тикається закиду, що на Русі-Україні нема услів'я державности (*государственного союза*), то у відповіді випередив мене «Уманець» («Зоря». 1890. С. 333), котрий вказав на теє, що польське письменство тепер розвивається і дужчає, дарма що поляки давно вже стратили державність. Відтак примічає «Уманець», що, кажучи про державність, не слід забувати про Галичину, де умова самостійного розвитку письменства здебільша вже існує...

Годі ж поминути тут іще сеї замітки Пипіна, мабуть-то, унія, що досі панує в Галицькій Русі, не належить до поконвічних принципів руської народности (С. 259). Читаючи сю замітку, гадав би хто, що її підніс прихильник московського панславізму, добачаючий в православію й самодержавію основні прикмети російського государства, ба й усього слов'янства. Авжеж звістно, що чехи і кроати вірно зберігають просвітно-національні святощі слов'янські, хоча придержуються католицизму. Що же й унії можуть вір-

¹¹ Порівняй найпаче статтю Пипіна «Обзор малорусской этнографии». *Вѣстникъ Европы*. 1885. Томъ IV. С. 744-780; Томъ V. С. 325-350; 777-804; Томъ VI. С. 351-387; 778-817.

но служити просвітним інтересам Русі-України, доказує дружна зв'язь між письменниками галицько-руськими а українськими.

6. Вкінці своєї полеміки з моїми літературними поглядами, які я проявив у «Вступі» до історії літератури, каже критик навмання, що статистичні цифри «о великорусском и южнорусском племени» взяв я з польських і німецьких джерел (С. 261). По його думці начислив я забагато русинів-українців (звиш 21 мільйона) та й самохіть аннексував ще й білорусів до українців, між тим коли подав я замале число великорусів (34 389 871). На сей закид відповідаю, що джерелом польським¹² хіснувався я тільки в поданню числа галицьких русинів. Про число ж українців у європейській Росії довідався я не тільки з німецьких джерел, але й із російських офіційних дат центрального статистичного комітету, а після сих дат число українців в Росії (крім білорусів) сягає далеко поза 18 мільйонів¹³. Опроче сам А. Пипін каже у своїй «Історії славянских литератур», що деякі новіші статистики подають загальну цифру русинів-українців на 20 мільйонів (С. 17). Коли ж він сам заявив, що цифра всього «русского» племені в Росії простягається до 57 900 000, то виходило б із сього числення, що всіх великорусів є 37 900 000. У таким разі диференція між моєю датою а цифрою Пипіна

¹² Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych, wydane przez krajowe biuro statystyczne pod redakcją Dr. Tad. Pilata. Roczn. VI. Zeszyt 2. Lwów, 1881.

¹³ Діло. 1883. Ч. 121.

виносила б тільки 3 510 129. Відтак заявляю, що анексія білорусів не є моїм ділом. З'єднає їх з русинами-українцямп багато спільних прикмет культурних. В мові білоруській добачаємо той самий матеріал лексикальний, що й у мові русько-українській, а відтак граматики, крім фонології, в обох сих мовах є трохи не та сама. Авжеж приналежність білоруського наріччя до язика русько-українського доказує особливо поезія простонародна, котра проявляє той же світогляд у білорусів і українців, із-за чого Житецький заявив, що між піснями білоруськими щонайменше 4/5 частей мають зачаток український¹⁴. А що я в сій справі не висказав думки дивовижної, доказує повага Міклошича, котрий у своїй порівнюючій граматиці слов'янських язиків (з р. 1875, 1876 і 1879) вважає мову білоруську наріччям язика малоруського.

7. Дивинним-дивом закидує мені мій критик, що я факти стародавньої руської літератури збираю тільки в Русі Полудневій, та що я проте літературу Північної Русі пропускаю, як неналежачу до мого предмету (С. 261). Вже ж сей закид міг критик залишити з поглядом на те, що він сам у своїй «Історії славянских литератур», пишучи розвідку про южнорусів, пропустив зовсім літературу Північної Росії. Тепер же дивується він, що я виділив спеціально южноруські елементи із загального зв'язку історії й письменности того давнього періоду,

¹⁴ Очерк звуковой истории малорусского наречия. Киев, 1876. С. 214.

котрий не був *тільки* южноруським. Ба, він каже, що Русь удільного періоду була з'єдинена не тільки вірою, династією і загальним племінним інстинктом, але й одною письменністю (С. 263). Язик же сієї письменности, по словам Пипіна, не був народний, а церковнослов'янський, злегка змодифікований впливами народної речі (С. 264). Супроти всього того категоричного висказу А. Пипіна позволяю собі його запитатись, чому-то він в «Історії слав. лит.» (С. 325) ось що написав: «*Язык южнорусскій, в этом (I) периоде уже является в письме с теми особенностями, какія отличают его от западного (белорусского) и северного (великорусского)?*» Яким же способом міг тепер критик писати, що Русь удільного періода була з'єдинена *одною* письменністю? Хоча-бо письменники першого періоду намагали списувати свої твори в язиці церковнослов'янським, то в полудневій Русі оживлялась ся мертвота подекуди мовою южнорусів, між тим коли в північній Суздальщині язик церковний прикметами північних нарід закрашувано. Коли ж сам критик каже, що язик книг був церковний – чужий (С. 264), то годі зрозуміти, як міг простий люд помалу до нього привикати, і як література церковна могла ставатись літературою популярною (С. 265). Ми гадаємо, що в перших віках після прийняття християнства неграмотним людям язик церковний був зовсім чужий. Якщо тепер, в кінці XIX віку, церковна література для простого руського чоловіка не

є популярною, то у віках XI–XIII вона була на Русі справдішньою «мертвечиною» мимо всяких протестів Пипіна, котрий церковній літературі приписує тепер великий культурний вплив на маси народу, дарма що він давніше голосив світові сю правду, що церковний характер літератури витворює її недостачу, – презирство до народного життя (Історія слав. литер. С. 60).

8. В дальшій критиці Пипін находить камінь «преткновенія» в отсих моїх словах: «До Івана Котляревського література письменна не була народною, тому що розвій її спиняли три елементи: навперед церковнослов'янська візантійщина, відтак культура польська з середньовічною наукою схолястичною, а наконець просвітна кормига царства московського». Критик каже відтак, що по моїй думці історія малоруської літератури до Котляревського становиться мовбито злишньою, тому що її неначе б і не було (С. 265). Але ж критик не доглянув мабуть того, що я про се питання трохи нижче (С. 4) писав. Ось і мої слова: «Все ж таки й у попередних добах історії літератури руської добачаємо де-некуди *здорові зерна*, посіяні в рідну ниву; тільки ж нігде правди діти, в тяжкім лихоліттю народнім не одно зерно заснітилось у своїм зароді. Проте також давніші твори письменні мусять увійти в огляд історії літератури руської; всякі бо важніші пам'ятники нашої бувальщини суть нам дорогою спадщиною колишньої Русі». А трохи вище ска-

зав я ось що (С. 3): «Письменники руські до Івана Котляревського в *більшій часті* не добачали житя народного, тож їх твори являються переважно наслідуванням взірців візантійських», не маючих нічого схожого з живою словесністю народною. Лише де-некуди крізь завісу церковщини проглядають діти руської неньки, проявляються *твори великої ваги*, що списані були на основі світогляду сього питомого, приміром «Слово о полку Ігоревім» (С. 3)...». Сі мої слова критик накручує на свій лад і каже, що я ціню тільки «Слово о полку Ігоревім» і народну поезію, та що все проче представляється мені *«ненужним хламом (сміттям), которий понапрасну загромаждал старую письменность»* (С. 266). І питаюся я ученого публіциста Пипіна, чи годиться підсувати мені таку думку, котрої я нігде не висказав? Чи годиться відтак казати, що у мене *«отсутствие правильного исторического понимания вопиющее?»*

9. Аж ось вистрілює критик до мене набоем найтяжчого калібру, намагаючи розміжджити дотла мене з моєю «особою» історією руської літератури. Щоби мене «посрамити», цитує він отсю частинку з моєї книжки: «Від того часу, як Володимир Великий, охрестивши Русь, заснував в Києві перші школи для науки язика церковнослов'янського аж до зруйнування Січі Запорозької, майже ні один володар не думав просвітити Русь рідним словом і наукою питомою, майже ні один грамотій не писав нічого такого,

що могло би просвітити незрячих братів. Тому-то склалось таке диво, що люди письменні жили відсторонь від простого люду, не дбаючи про його просвіту, а списуючи переважно в мові мертвій такі твори, що від них віяло холодом на молоду вдачу рідного народу. Коли ж володарі, архиереї й книжники стали сторчаком супроти культурних змагань люду неграмотного, то література письменна відокремилась від усних переказів простонародних. Так, отже, тая література явилась в більшій часті мертвою, бо не оживлялась мовою живою, котрою говорила вся южна Русь. Проте окремо від такого нерозумного почину вчених грамотіїв проявлялось саморідне просвітне змагання люду неписьменного. І ті то книжниками занапашчені незрячі смерди, козаки і взагалі хлібороби витворили собі словесність свою, що жила в устах люду довгі віки. Книжники списували збірники, слова, посланія та інші речі князям, ієрархії і панам на потіху, а неграмотний люд співав собі колядки, пісні та думи й розказував собі давні казки, зберігаючи в тих творах переказ своїх дідів... Справді, дивне диво! Всякі книжники, що до недавнього часу не хотіли зближитись до простого люду, що в гордості своїй не хотіли його нічого вчити, приходять тепер смирно до незрячих своїх братів і переймають запопадливо саморідну їх просвіту, – письменні люди ідуть між люд неписьменний, учитись від нього поезії, філософії, етнографії» (С. 1–2).

Навівши ті місця з моєї історії літератури, критик покликає з емфазою: *«Редко можно встретить в историях литературы такую путаницу фактов и понятий!»* (С. 267). Авжеж я докажу моему критикові, що таку саму *«путаницу фактов и понятий»* проявив він сам у попередніх своїх письмах. Поки що позволю собі сказати йому, що ось тее моє писання чимало подобалось професору Харківського університету Сумцову, котрий оцінюючи мою історію літератури руської з поглядом на ті мої *«попередні замітки»* ось що заявив: *«В кратком, но ясном и живом предисловии автор определяет общий ход развития южнорусской литературы, отношение книжной письменности к искусственной народной поэзии»* («Киевская Старина». XVII. 1887. С. 347).

Наперед пригадую критикові, що він давніше не брав в оборону тих церковних письменників, котрі наслідували візантійські взірці. Давніше писав він, що слов'янська письменність дістала від Візантії тільки церковних читачів, церковних стилістів, але не одержала звідтам ніяких наукових відомостей. (Історія слав. літер. С. 60). Тому-то, по словам Пипіна, *«византійское образование принесло восточному славянству мало пользы»*, бо *«из византійской культуры славяне вынесли довольно бедное количество отрывочных византійских знаний, наполнявшее потом “хронографы”, “азбуковники”, “сборники” и т. п. Преобладающим характером образования была исключительная церков-*

ность; литература была по большей части повторением и подражанием византійской, только одна летопись была самостоятельным литературным направлением... Литература поэтическая, так обильно развившаяся в западном славянстве при всем его латинстве, здісь, за единственным почти исключением ‘Слова о полку Игореві’, совершенно молчала.... Народный инстинкт не нашел в церковной письменности никакой опоры для своего, более широкого развития» (Ibid., С. 44-45).

Вже из сих цитат, взятих із твору Пипіна, можна дізнатись, що я про церковність літератури в давній добі нашої письменности і про відносини тої церковности до поезії простонародної проявив ті самі думки, які висказав мій критик у своїй *«Истории славянских литератур»*. Хіба ж се є *«путаница фактов и понятий»*? Чи ж давна наша література не явилась в більшій часті *мертвою*? Чи ж ті книги, писані церковщиною, могли бути зрозумілі простому народові, як се критик заперимічає? Та ж давніше писав Пипін, що *«(церковный) язык книги с веками становился непонятен для массы!»* («Вѣстникъ Европы», 1875. XI. С. 687). Тепер покликається він на Патерик печерський, котрий, по його думці, був *«делом не одних книжников, а также и народной массы»* (С. 267). Але ж таке авторство народної маси є лиш *ritum desiderium* (благочестиве бажання (лат.). – Ред.) високоповажаного критика. Тому-то стою я при своїй думці, котру я в сій справі висказав

ось як: «Заходами черців став Патерик печерський звістним і людові неграмотному; се ж вдіялось мабуть сим способом, що черці розказували одвітні легенди в мові зрозумілій»... (Ист. літ. рус. I. С. 27).

Відтак відкидаю інсинуацію критика, мовби я назвав руську літопись ділом «неразумным» або й «книжною мертвеччиною». Я бо сказав зовсім виразно, що давня наша література явилась в *більшій часті* мертвою, що твори письменників до Івана Котляревського являються *переважно* наслідуванням вірців візантійських (С. 3). А про руські літописи першого періоду сказав я ось що: «Летопись Несторова и Кіевска писані в тогдішнім книжнім, себто в церковнославянським язичі, примішанім зі словами, формами и конструкціями (мало)-рускими. Літописці наші жили між народом, тому-то годі було им відвернутись від животворного духа мовы руской» (С. 56). Вже з сього мож дізнатись, що я в стародавній нашій літературі не всюди добачав «мертвеччину». Що же я стародавній літературі приписував якусь живучість, доказують отсі мої слова: «Вже ж учені черці не могли мові живій визначити пристановища побіч сильного змагання язика церковного; більше прихильними для тої мовы були грамотії світські. Из-за того давнійшій памятник «Правда русская» є важнійшим джерелом для выучення язика старорусского, ніж летопись Несторова й Кіевска» (С. 56). Чи се правда, отже, що я, по словам критика, в стародавній літе-

ратурі ціню тільки «Слово о полку Игоревім»?

Коли ж критик не міг заперечити сього факту, що книжники дивились бісом на простонародну поезію, то старався він бодай извинити таке нерозумне змагання руських грамотіїв. Ось бо сказав він (С. 267), що старі книжники задля того відносились ворожо до народної поезії, що вона була поганська. Але все ж не міг він виправдати тої прояви, що ті книжники цурались живого народного язика та що понайбільше списували свої твори в язичі мертвим. В кінці заявив тут критик, що я «слишком преувеличил дело», коли сказав, що «письменні люде идуть між люд неписьменный, учитись від него поезіи, *філософії*, етнографії» (С. 268), себто критикові здається, що у простого народу не можна навчитись філософії! На те відповідаю йому, що галицько-руський письменник Євгеній Згарський напечатав 1867 р. в «Правді» (Ч. 7–17) популярну розвідку п. з. «Народня філософія, списана по народним пословицям и приповідкам»¹⁵. Отже, у народу руського можна ачей навчитись філософії? А позаяк критик не хотів лишати ні одної сухої ниточки на моїй сорочці, то наживувшись на мене з мокрим рядом питається він мене: «*Наконець какіє казаки, бывали в древнем периоде?*» (С. 268). Сі-то слова висказав критик з поглядом на отсе місце в

¹⁵ Порівн. Grundzüge der slavischen Philosophie von Dr. Clemens Hankiewicz. II. Auflage. Rzeszów, 1873; а то статті: «Bedeutung und Wichtigkeit der Volksphilosophie». С. 20-24; «Die Philosophie bei den Ruthenen». С. 45-50.

моїх «передних замітках про історію літератури взагалі»: «І ті-то книжниками занапащені незрячі смерды, *козаки* и взагалі хліборобы витворили собі словесність свою, що жила в устах люду довгі віки» (С. 2). Всякий же читач моєї книжки схоче мені признати, що ті мої «Передні замітки» відносяться до цілої книжки, в котрій я списав історію руської літератури від найдавніших часів аж до Котляревського. Тому ж, що зачаток козаччини сягає до другої половини XV віку, то ачеї я не похибнувся, коли сказав, що побіч хліборобів в давних часах витворили собі й козаки словесність усну.

10. А Пипін каже, що я «не вникнул достаточно в отношения древняго периода русской словесности», коли я проявив нелюбов до церковних письменників, котрі йшли слідом за візантійськими взірцями. Він опять жалкуєся, що наша давня письменність не зберегла нам старих поетичних переказів руського народу й заявляє, що той народ ачеї сам собі винен, що його словесність не оживляла літератури письменної, позаяк у нього було дуже мало сили в сім напрямі (С. 268). А яким же способом простонародна словесність могла проявити свій вплив на літературу письменну, коли володарі, архиєреї і книжники стали сторчаком супроти культурних і суспільних змагань люду неграмотного? Хіба ж се вина народу, що руські грамотії ним гордували й запопадливо звертались до візантійських взірців? Критик каже, що в новій письменности треба було

придбати якого-небудь запасу відомостей в історії церковній або й в історії світській, що, отже, треба було конче користуватись поміччю візантійською. Але ж він забуває, що ту-то мертвоту все таки можна було оживити рідною мовою і своїм питомим світоглядом. У кінці пригадає мені критик, що всіх тих володарів, архиєреїв і книжників, котрими я «недоволен», витворював таки той самий народ, а то тим більше, що я давний порядок руської жинні зображаю як «демократичну федерацію» (С. 268). На сей закид відповідаю я ось що: в годині спокійній, коли не треба буде критикувати українофільської книжки, схоче високоповажаний мій протиник ачеї признати, що простий руський народ не витворював («создавал») володарів, ієрархів і книжників. Рускі князі були роду чужого, нібито варязького, а ієрархів і книжників витворювала Візантія, ба й багато з них були родом з Візантії, отже, годі й думати про таку силу продукції бідного народі руського, щоби аж витворював тих велитів! Відтак заявляю, що я «демократичну федерацію» відносив до тих часів, коли ще не було князів. Ось бо що писав я на стороні 5 першої часті історії літератури: «Племена слав'янські, належачі до народу руського, творили первістно федерацію з ладом демократичним. Проте вже за пановання перших князів з роду Рюрикового став нарід боротись з властію центральною, коли деспотичні володарі намагались усувати автономію поконвічну». Із сього видно, що

критик подекуди натягав мої слова, щоб лиш вказати на якісь нібито нісенітниці в «особій» історії руської літератури.

11. Не вподобався Пипінові і мій поділ історії (мало-)руської літератури. По моїй думці визначаються в сій літературі п'ять періодів (С. 4-5). Пипін же каже, що другий, третій і четвертий період не проявляють значної різниці, позаяк «упадок» другого періоду підготовляв з'єдинення Русі з Польщею, а відтак і підневольність її (С. 269). Авжеж проти того поділу історії руської літератури не виступили ні Олександр Брікнер, ні Н. Сумцов у своїй рецензії мого твору. Професор Брікнер замітив в сій справі ось що: «*Die Einschnitte sind wohl gewählt, etwa mit Ansnahme des rein politischen Datums 1386; trotzdem scheint es mir bei der kleinrussischen, wie bei jeder anderen Literatur gerathener, statt solcher oft schwer durchzuführenden Trennungen nach den einzelnen Jahrhunderten die Darstellung zu ordnen*» («Поділи вдало підібрані, можливо, припускаючи суто політичну дату 1386 р.; однак, мені здається, що в малоруській, як і в усій іншій літературі, доцільно організовувати виклад за окремими століттями замість таких розділень, які часто важко здійснити» (нім.). – Ред.) (Archiv für slav. Philologie. X. 1887. S. 599). А професор Сумцов волів би тільки, щоб третій період назвати «грецько-руським», а не «польсько-руським» («Кіевская Старина». XVII. 1887. С. 347).

Відтак заявляє критик, що в сучасній малоруській словесності нема тепер потрібних вимінок до самостійного її існування. Він каже, що, по моїй думці, народність єсть єдиним важним елементом літератури (С. 269). Коли б же народність була єдиним елементом літератури, то (по думці критика) не було б і давніших періодів до Котляревського в історії малоруської літератури, тому що прикмети народности в тих періодах не проявлялись зовсім або було їх дуже мало в літературі письменній. Ба, критик каже, що не тільки до XIX віку малоруська література не виражала народу, але що й опісля – себто в XIX віці – вона далеко не у всім самостійна і народна. Отже, він хотів мабуть се сказати, що й письменність наша новішого періоду не може бути предметом історії літератури, – значить, русинам-українцям не годиться й думати про самостійну свою літературу, тому що «*настоящая самостоятельная литература должна служить не только всем слоям нации, но и всем отраслям умственной и художественной жизни общества*» (С. 269).

Супроти такого погляду А. Пипіна на розвій (мало)руської літератури міг би я озватись з емпазою: «Редко можно встретить в историях литературы такую путаницу фактов и понятий», себто я міг би звернути до нього ті слова, котрими він осудив мене із-за мого погляду на відносини давньої літератури письменної до словесності усної. Але я, поважаючи вельми мого вченого

протиника, не хочу воювати його важким оружжям і позволяю собі дати йому в сій справі ось яку відповідь. В сучасній (мало)руській літературі існують дійсно вимінки до самостійного її розвою. Вже ж сам критик дивуючись «*высокому достоинству*» малоруської народної поезії свазав ось що про нашу літературу: «*Если бы в ней явился сильный талант, способный увлечь земляков и быть вместе проводником общечеловеческого чувства и идеала, это было бы уже оправданием подобной новой литературы. Таким оправданием малорусской литературы был Шевченко!*» («Вѣстникъ Европы». IV. 1885. С. 753).

Що русько-українська література має право до самостійного існування, доказував сам Пипін, сказавши між іншим отсе: «*Малорусская литература сама по собі имеет полное право на бытіе. Она началась уже давним-давно, не с Котляревскаго или Гулака, а еще с XVI–XVII века, а отдельными памятниками и раньше...*» (Волга и Кіев. «Вѣстникъ Европы». 1885. IV. С. 209). Отже, вже сам критик виправдує існування (мало) руської літератури! А опроче хіба ж я не вказував у своїм творі на історичні засновки нашої літератури від найдавніших часів аж до Котляревського, дарма, що багато книжників цуралось руської мови? Хіба ж я не заявив, що й у попередніх добах історії нашої літератури добачаємо де-некуди здорові зерна, всіяні в рідну ниву? Хіба ж я не натякав на провідні ідеї словесного життя на Русі, котрі на засновку дій

історичних суть неначе червоною ниткою, що тягнесь від XI віку аж до наших часів? Критикові вільно все теє заперечити, бо й недармо каже наша приповідка: «Вольному воля, спасенному рай!» Але «правда вийде як олива наверх», хоча б політичні змагання реакції спинювали розвій примучених індавідуальностей народних!

У своєму критичному запалі високоповажаний мій протиник сказав навіть, що почннателі галицько-руського відродження не відразу порішили теє питання, як понимати «*русское родство их народа*» (С. 269), мабуть-то, ті проводарі політичного й просвітнього руху в Галичині не знали, в яких відносинах стоять русини до росіян або москалів. Ачей звістно моему критикові, що «Головна Рада руська» в 1848 р. у своїй відозві до «руського народу» між іншим отсе сказала: «Мы русины галицкі належимо до великого руского народу, котрий одним говорить языком и 15 міліонів выносить, з котрого півтретя міліона землю галицку замешкує». Опроче сам Пипін каже у своїй «Исторіи славянских литератур» (С. 421), що аж пізніше стали в Галичині говорити про «єдинство» народности своєї з великоруською або «російською».

12. Досі рецензував мой критик тільки «Вступ» і «Передні замітки про історію літератури взагалі». Теперь приступає він до погляду на першу часть мого твору, одначе повторяє тут деякі свої думки, котрі вже попередю висказав. Він каже,

що в число пам'ятників «южноруських» попадають іноді й такі, котрі властиво до Южної Русі не належали, і знадобились очевидячки для заокруглення. Таким способом опинилися, мовляв, в моїй книжці «Руськая Правда», «Летопись Несторова» і «Слово Даниїла Заточника» (С. 270). Але ж про Нестора замітив сам критик у своїй «Истории славянских литератур», що він є *«произведением юга»* (С. 317), відтак заявив він, що Нестора й Даниїла Заточника усвоюють собі також галицькі учені й патріоти, добачаючи в них пам'ятники малоруські (С. 410). Опроче сам критик признав той факт, що деякі южноруські пам'ятники аннектують собі не тільки росіяни, але й поляки (С. 317). Коли ж російські історики присвоюють собі Нестора й Даниїла Заточника, то се не є ще причиною заперечувати їх южноруський характер? Відтак справді дивно, що критик пригадує мені, що найдавніший текст літописі Несторової найдено в рукописі Суздальській. Вже ж йому добре звісно, що нападами татарськими занашащено в полудневій Русі трохи не всі рукописи та що деякі цінні пам'ятники сієї Русі збереглися від загибелі на Півночі. Ачей же не заперечить він, що «Слово о полку Ігоревім» є пам'ятником южноруським, дарма, що єдина рукопись, котру досіль відкрито, найшла собі захист в північній Спасо-Ярославській монастирі. Що ж тикається «Руської Правди», то вже на основі її язика всякий тямущий філолог причислить її рішучо

до пам'ятників южноруських. Та й з поглядом на історію «Руської Правди» годі її вважати пам'ятником Північної Русі. Хоч бо короткий текст «Правди», обіймаючий 17 статей, має бути збірником тих прав, щб їх дав Ярослав Мудрий новгородцем, то вже ж сю первісну «Правду» доповнили наслідники його в Києві, Ізяслав, Святослав і Всеволод, а опісля довершив її Володимир Мономах. Пізніше став сей южноруський пам'ятник важним джерелом в уложенню «Статуту Литовського».

Висказавши мені докір із-за анексії тих пам'ятників в хосен малоруської літератури, критик хоче ще мені поругатись задля того, що я нібито нісенітницю написав про Даниїла Заточника. Ось бо каже він, що, по моїм словам, автор «Слова...» Даниїл Заточник, був «типом українця», дарма, що я небавом опісля замічаю: «Жаль тільки, що про жизнь сього мужа нічого не знаємо: не звісно нам, хто був Данило, де родився, де й коли жив...?» І питався мене критик: *«Каким же образом этот совсем неизвестный человек мог быть «типом украинца» и какие тогда были украинцы?»* (С. 270).

Критик забув відай на те, що можна родитись в Київщині або й Полтавщині, себто родитись українцем, а однако можна бути перевертнем, себто москалем «по убеждениям». Вже ж бо годі було б сказати, якою статтю тіла і яким темпераментом визначувався Данило Заточник, хоча б ми й знали, хто він був, де родився, де й коли жив. Опроче критик не потребував би ро-

бити того закиду, коли б був захищував дальші мої слова, котрими я мотивував той мій висказ. Се бо писав я ось таке: «Автор сего пам'ятника був типом українця, що любить батьківщину и свободу, що відчуваючи глибоко серцем всяку недолу, не позбувався и в біді свого гумору, але смієся крізь сльози и користуєся світоглядом поетичним» (С. 56). Видно, отже, що критик нарочно пропустив ті мої слова, щоб міг кинути на мене з мокрим рядном. Із всього того можна також дізнатись, що злишним є питання критика: «*Какіе тогда были украинцы?*». Одначе я позволяю собі пригадати високоповажаному моему критикові, що в літописі Київській вже під роком 1187 споминаєся «Україна». Коли ж в тім віці як жив Данило Заточник була Україна, то очевидячки були тогді й українці.

13. Критикові муляє в голові безвпину вираз «книжна мертвота», котрого я ужив в «Передних замітках» (С. 2), і проте каже він, що йому «*остается совершенно неизвестно*», яким способом попри тій «книжній мертвоті» могли являтися такі живі твори, як «Поученіє» Володимира Мономаха, «Волинсько-галицькая літопись», а найпаче «Слово о полку Ігоревім», котрим я «*восторгаюся*» (С. 270). На сей впрочім злишній закид відповідаю, що таких знаменитих творів було б в давній Русі значно більше, коли б не було саме тої «книжної мертвоти», себто візантійщини, закрашеної церковнослов'янським язиком, і коли б на южну Русь не була повали-

лась дика татарва. Критик дивуєся оп'ять великим дивом, що мені не подобаєся «*византійское преданіе*»! А хіба ж він уже забув, що він сам писав про ту візантійщину? Вже ж теє-то «*византійское преданіе*» було причиною, що, по словам самого ж Пипіна, «*московское царство стало безграничной византійско-восточной деспотіей!*» (Исторія слав. лит. С. 28-29). Коли ж вплив візантійщини такий шкідний, то справді дивуюся, чому критик каже, що моє презирство до «*византійскаго преданія*» вплинуло на історичні мої погляди. Він заявляє, що теє «*византійское преданіе*» давно покинула та часть южної Руси, котра багато віків тому назад прийняла унію, та що унія в нинішній галицькій Русі держиться до сього дня. Із сього погляду Пипіна можна дізнатись, що він тепер став нетерпимим у справах віри, позаяк стоїть при сій думці, що всі слов'яни повинні бути православними. Так, отже, колишній ліберальний «Западник» прийняв тепер теорію «московської школи». А не так-то давно писав він про ту теорію, що вона є «*односторонным фатализмом*» (Истор. слав. лит. С. 41).

Стоячи на засновку візантійщини критик заявляє, що я не поняв давнього періоду южноруської літератури в двох вельми важних відносинах. Вперве, по думці критика, я не поняв єдинства полудневої і північної Руси в давнім періоді; вдруге, я не зрозумів характеру давнього періоду, себто візантійського християнства (С. 270-271). Я ж ска-

зав вже попереду, що я розумію єдинство полудневої і північної Руси (себто Руси й Москви) в значенні династично-державнім, а не в значенні народнім. Тепер же заявляю, що вплив візантійщини на молоду природу руського народу не міг бути хосенним, заявляю ж се тим сміліше, що такої думки був попереду сам А. Пипін. Тому-то треба дивуватись, що він називав такий мій погляд *«грубою историческою ошибкою»*, коли він сам до р. 1890 сього погляду придержувався. Хоча ж я признаю хосенний вплив християнства на культуру Русі взагалі, то перечу все ще категорично, мовби то давна руська письменність (себто письменність книжників) оказала вельми широкий вплив *«на духовный склад самой народности»* (себто на вдачу маси народу). Люд бо не хіснував нічого з письменних творів тих грамотіїв, котрі придержувались «книжної мертвоты». Нехай собі пригадає критик свої слова, котрі він найпаче в «Вѣстнике Европы» (1875. XII. С. 687) про ту «книжну мертвоту» висказав. Ось і вони: *«(Церковный) язык книги с веками становился непонятен для массы; невразумительность церковной речи породила целый раскол; господство церковного языка затруднило самое образование литературы на живом языке, которому только длинным рядом усилий удалось завоевать себе право независимого существования, – но через тысячу лет после Константина и Мефодия не удалось еще стать живым языком религии...»*.

14. Подавши рецензію «Вступу» і «Передних заміток» про історію літератури взагалі (С. I-XVI; 1-5) високоповажаний мій критик не звертав уже своєї уваги на саму історію літератури в I часті. Видно, що йому ходило найбільше о те, щоб супроти моїх «українофільських» поглядів поставити свої погляди, зближені до теорій московських панславистів. Чи йому справді повелось, із своєї твердині розшибнути тяжкими таранами рідний захист українського «сепаратизму», себто чи повелось йому представити моє писання нісенітницею, тямущий читач зволить сам осудити. Відтак приступає критик до погляду на другу часть мого твору і ось тут здобувся він на маленьку похвалу мого писання, кажучи, що *«вторая часть представляет много полезного фактического материала, главным образом нового относительно деятелей галицких»* (С. 272-273). От і кінець невеличкій похвалі, хоч і тут критик не доглянув дійсного стану речі; розвідка бо про письменство галицьке й українське представляється в відношенню 1:3. Відтак каже критик, що в моїй книжці знаходиться небагато загальних заміток про долю просвіти, про школи і т. і., дарма, що про сі справи надруковано в моєму творі 183 сторони. Дальше підносить він сей закид, що в моїй історії літератури проявляється не так означення загального ходу літературного руху, як радше номенклатура з біографіями письменників по *«старомодним рубрикам»*: поезія епічна, лірична, драматична. На сей закид

відповідаю, що загальний хід літературного руху виказав я в просторім «загальнім погляді історичнім і літературнім» (С. 5-183) і в коротких передніх статтях до поодиноких родів русько-української поезії (С. 184-185; 353; 726-728). Що ж я написав трохи більше від номенклатури і біографій, зможе легко замітити всякий, хто лиш прочитав цілу другу часть мого твору (сторін 952). Се бо подавав я зміст і літературну оцінку всіх важніших творів русько-українських письменників. Що же тикаєся до «старомодних рубрик», то думаю, що лучше є придержуватись звістних в літературнім світі категорій, ніж писати суміш про всяку всячину. Вже ж я пишу першу повну історію русько-української літератури, тож думаю, що монографії придатуться пізнішим історикам далеко більше, ніж загальні погляди на хід літературного руху.

Дальше каже критик, що я писателів галицько-руських перемішав з українськими, так що, приміром, послі Шашкевича й Устияновича слідуєть Метлинський, Шевченко, Афанасьєв-Чужбинський, потім знов Гушалевиц, Климкович і проч. По думці ж Пипіна, Шевченко зовсім не стоїть між Шашкевичем і Климковичем, як і взагалі писати всуміш українську і галицько-руську літературу є річ взагалі ризиковна, тому що були різні зачатки, матеріал і результати обох літератур. Відтак примічає критик, що я змішуючи ті літератури в одну купу, хотів доказати єдність і тотожність южноруської літерату-

ри від давного Київського періоду аж до сього дня, і від Харкова аж до Львова (С. 273). На сі закиди відповідаю навперед, що коли я вже писав «по старомодным рубрикам», то, даючи погляд на поетів ліричних, міг я справді придержуватись тої черги письменників, на котру натякнув критик. Може б, було й лучше групувати письменників на основі літературних напрямів, які, приміром, Петров виказав у своїх «Очерках истории украинской литературы XIX столетия». Одначе вже Олександр Кониський не похвалив поділу, якого придержувався Петров (Діло. 1884. Ч. 45). Опроче така класифікація не дасться виправдати в літературі українській, тому що, приміром, ті письменники, що придержувалися сентиментального напрямку літературного, у своїх творах наблюдали подекуди також прикмети реалізму. Що же тикаєся сього закиду, що я писав всуміш українську і галицько-руську літературу, то, по моїй думці, таке писання зовсім природне. Щоби ж не вдаватись в широку полеміку, відповім критикові таки його ж словами: «Они (галичане) разделены политической границей (от малоруссов югозападнаго края), но в образованном слое обеих сторон – тесно связаны единством языка, общностью старых исторических преданий, общностью новейшей литературы»¹⁶.

Так, отже, весь погляд критика на другу часть мого твору ви-

¹⁶ Вѣстникъ Европы. I. 1881. С. 408.

повнюєся 22-ма стрічками друку. Спасибі йому і за таку милість! Він вдоволився сим заявленням, що в історичних і національних поглядах «*галицко-русскаго ученого*» чимало «*ошибочнаго*» і «*натянутого*». Нехай і так буде! Перед роком 1890 не був би критик таким безпощадним суддею «*особой истории русской литературы!*». Вже ж із моєї відповіді на його інсинуації видно, що він до р. 1890 проявляв майже ті самі думки про самостійність руської мови й літератури, котрих я придержуюся враз зі свічними моїми земляками. Проте русинові-українцеві дуже немило почути від Пипіна сей категоричний диктат, що книга моя є не тільки історичною похибкою, але й похибкою в змислі народно-суспільних понять! По думці сього критика, моя книга витворює історичний фантом, хоче скрити історичні відносини южноруського племені, відтягаючи його від зв'язку з цілим «*руським*» народом. Він жалкуєся, що я не люблю «*російської*» літератури, багатой літератури сильнішого слов'янського племені. Відтак заявивши, що тільки з'єдинення з тою літературою могло б статись великим добром для невеличкої літератури¹⁷ малоруського племені. Віщує Пипін сій

¹⁷ Критик думає, що моя книга з «запасом» епічної, ліричної і драматичної поезії вже доведена до кінця. Авжеж позволяю собі, йому заявити, що тепер друкуєся третій том «*Истории русской литературы*», в котрім на тисяч-кількадесяти сторонах розкажєся про тих письменників, що переважно писали прозою. Так, отже, наша (малоруська) література не є так дуже маленька, які се здаєся критикові.

нашій літературі сумну долю, позаяк наша племінна окремішність, по його думці, мусить бути тільки «*провинціалізмом!*» (С. 273-274).

Нігде правди діти, сумний се гороскоп на будущиву (малоруського) народу! Бо ось, по думці А. Пипіна, має сей народ літературою своєю з'єдинитись з літературою «*общерусскою*», себто російською! Він гадає, що нашу мову розвіє вітер північний як полуку! Авжеж не потрібно тривожить він українців таким сумовитим віщуванням. Вже ж «*Журнал министерства народного просвещения*» явився в сій справі більш толерантним від колишнього ліберального «*Западника*». Ось і слова того «*Журналу*», висказані з поглядом на самостійність язика (малоруського): «*Народ может потерять свою самостоятельность, но характер и язык его всегда остаются его достоянием. Слава и совершенство языка не зависят от судьбы народа*»¹⁸. Нехай, отже, високоповажаний мій критик не журиться долею нашої мови й літератури. Коли не загибають в світі 140 000 лужичан, то чей не пропаде без сліду 20 000 000 русинів-українців! Поки що всякому тямущому українцеві справді сумно, що славний публіцист А. Пипін занапастив свої ліберальні думки про самостійний розвій русько-української мови й літератури, що він похилив своє чоло супроти кормиги московського панславізму!

¹⁸ Порівн.: Записки о южной Руси. Издал П. Кулиш. С-Пб. 1857. II. С. 263.